

**'ויהי ביום כלות משה' (במ' ז 1):
עריכה ומשמעות בפסיקתא דרב כהנא, בפסיקתא רבתי
ובתנחומא על התורה**

ארנון עצמון

א. מבוא – קריאה סינופטית בפסיקתא דרב כהנא,
פסיקתא רבתי ותנחומא לתורה

במחקר המודרני של מדרשי האגדה יש עניין רב במלאכת העריכה של החיבורים השונים.¹ מעבר לעיסוק בדרשה הבודדת, במשמעותה ובגלגוליה השונים, רואים החוקרים משמעות בהקשר השלם שהדרשה משובצת בו.² מחקרים רבים נעשו במגמה

* יסודו של מאמר זה בהרצאה שנשאתי בסמינר המחלקתי של המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן בשנת תשע"ד. אני מודה למשתתפי הסמינר ובמיוחד לפרופ' חיים מיליקובסקי על הערותיהם. תודתי נתונה גם לקרן בית-שלום קיוטו על תמיכתם הכספית במחקרי.

1 המגמה לראות בחיבורים מספרות חז"ל יחידות ספרותיות בעלות משמעות (קומפוזיציות) ולא רק אוספים של מסורות (אנתולוגיות) אינה מחייבת להניח את קיומם של עורכים או מחברים בעלי יומרות ספרותיות לקבצים אלו. אפשר גם לראות בקבצים תוצרים של תהליכים מורכבים של מסירה ועיבוד יצירתי ולא לחפש עורך או מחבר מדומיין שלהם. ראו למשל בהרחבה: M. S. Jaffee (eds.), *The Cambridge Companion to the Talmud and Rabbinic Literature*, Cambridge 2007, pp. 17-37; ובאותו קובץ ראו דגם דומה בתלמוד: D. Boyarin, 'Hellenism in Jewish Babylonian', *ibid.*, pp. 336-363. עם זאת בחרתי במסגרת הנוכחית בכל זאת להשתמש במסגרת הקונצפטואלית והמתודולוגית הוותיקה והמקובלת של עורך ועריכה, המיטיבה להסביר את הממצאים שעלו במחקרי. דומני שיעילותה של בחירה זו מוכחת מניה וביה לאורך המאמר, בפרט באשר לחיבורים המאוחרים יותר כפסיקתא רבתי ותנחומא.

2 דברים עקרוניים בעניין חשיבות ההקשר השלם שבו משובצות הדרשות ראו: א' גרינוולד, 'המתודולוגיה של חקר מחשבת חז"ל', מלאת, ב (תשמ"ד), בעיקר בעמ' 175, וניתוחו המדרשי בעמ' 180-184. לכיוון דומה ראו: מ' כהנא, 'שש משור: לסידורה של פרשת "בראשית ברא" במדרש בראשית רבה', ל' לוינסון, ל' אלבוים וג' חזן-רוקם (עורכים), היגיון ליונה: היבטים חדשים

לעמוד על דרכם של עורכי חיבורים בבחירת החומר, בעיבודו ובשיבוצו במבנה משמעותי כולל. מחקרים אלו היו פוריים ביותר בפרט בחיבורים מאוחרים מן התקופה הקלסית, שבהם ניתנת לחוקר הזדמנות לעמוד על מלאכת העריכה מתוך הכרת חלק מהמקורות שעמדו לפני העורך.³

בין הדרשה הבודדת לבין החיבור השלם עומדת יחידת משמעות נוספת, הפרשה המדרשית. דומה שגם בחיבורים שיש מקום לערער על קיומה של עריכה כוללת קוהרנטית בהם, עדיין אפשר להכיר בעריכה מקומית של כל פרשה בפני עצמה.⁴ במאמר זה אני מציע לקרוא באופן סינופטי שלוש פרשות משלושה חיבורים העוסקות באותה יחידה מקראית ולנסות לעמוד על זיקות והשפעות ביניהן. הקריאה הסינופטית מעניקה פרספקטיבה כוללת על גישות העריכה המגוונות המתגלות בחטיבות השונות, אחת על רקע השנייה. כמו כן הניתוח המוצע נותן בידינו כלי ספרותי לקביעת היחס

בחקר ספרות המדרש, האגדה והפיוט: קובץ מחקרים לכבודו של פרופסור יונה פרנקל במלואות לו שבעים וחמש שנים, ירושלים תשס"ו, עמ' 347–376; יש לציין גם את מחקריה של מאיר שבהם ניתחה פרשות מדרשיות כמבנים בעלי משמעות. ראו למשל: ע' מאיר, 'מעשה העריכה בבראשית רבה ובוויקרא רבה', תעודה, יא (תשנ"ו), עמ' 61–90; הג"ל, 'גן בעדן: הערות לאופן העריכה של בראשית רבה', דפים למחקר בספרות, 5–6 (תשמ"ט), עמ' 309–330. וראו את דבריה הפרוגרמטיים של ד' שטיין, 'בין הסוגה הבודדת לקורפוס הרחב: על מלאכת המשמיע של הסיפור הדרשני', תרביץ עו (תשס"ז), עמ' 603.

ניסוח ראשוני של כיוון זה ראו: י' אלבוים במאמרו 'בין עריכה לשכתוב: לאופיה של הספרות המדרשית המאוחרת', דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, ג, ירושלים תשמ"ה, עמ' 57–62. מאוחר יותר פותחו הדברים במאמרים שונים שלו על אודות מדרשי התנחומאומדרשים מאוחרים נוספים. ראו למשל: J. Elbaum, 'From Sermon to Story: The Transformation of the Akedah', *Prooftexts*, 6, 2 (1986), pp. 97–116; A. Atzmon, 'Old Wine in New Flasks: The Story of Late Neoclassical Midrash', *European Journal of Jewish Studies*, 3, 2 (2009), pp. 183–203.

בעניין זה עדיין בולטים מאמריו היסודיים של היינמן. ראו: י' היינמן, 'אמנות הקומפוזיציה במדרש ויקרא רבה', הספרות, ב, 4 (תשל"א), עמ' 808–834; J. Heinemann, 'Profile of a Midrash: The Art of Composition in Leviticus Rabba', *Journal of the American Academy of Religion*, 39 (1971), pp. 141–150; היינמן כינה פרשות אלו דרשה ספרותית (literary homily) וראה בהם יחידות ספרותיות בעלות אחדות אורגנית (organic unity) סביב תמה מרכזית. חוקרים אחרים הסתייגו מתפיסה זו והדגישו את ההיבט האנתולוגי-הפרשני שבפרשות אלו. ראו: D. Stern, 'Anthology and Polysemy in Classical Midrash', *idem* (ed.) *The Anthology in Jewish Literature*, Oxford 2004, pp. 109–115; B. Visotzky, 'The Misnomers "Petihah" and "Homiletic Midrash" as Descriptions for Leviticus Rabbah and Pesikta de-Rav Kahana', *Jewish Studies Quarterly*, 18 (2011), pp. 19–31.

בין הפרשות השונות אף במקום שאין ראייה פילולוגית חדה לשימוש של חיבור אחד במשנהו.⁵

במאמר זה בחרתי לעסוק בחומר המדרשי בשלושה חיבורים העוסק בפרשת 'ידיה ביום כלות משה להקים את המשכן' (במ' 1 ז): פסיקתא דרב כהנא, פסיקתא רבתי ומדרש תנחומא על התורה.⁶ המדרש הראשון, פסיקתא דרב כהנא, נחשב כמדרש קלסי המיוחד בכך שהוא מאורגן סביב קריאות מיוחדות בלוח השנה ולא סביב ספר מקראי מסוים.⁷ גם אחרי שחזורו, ההדרתו והעיסוק בו במחקר המודרני, עדיין רב הנסתר על הנגלה בכל הנוגע להתהוותו, לעריכתו ואף לסדר הפסקאות שבו.⁸ המדרש השני, פסיקתא רבתי, דומה לפסיקתא דרב כהנא מבחינת העיקרון המארגן שלו, שכן הוא כולל דרשות לימים מיוחדים, אך הוא כולל גם חטיבה גדולה של דרשות השייכות לקורפוס מדרשי תנחומא-ילמדנו,⁹ הנחשב כמאוחר מן התקופה הקלסית של המדרש.¹⁰ השוואה בין שני מדרשים אלה מתבקשת באופן כללי מפני שיש ביניהם

5 קביעת זיקת שימוש בין חיבורים בספרות חז"ל היא מורכבת ובעייתית. וראו: א' עצמון, "מעשה אסתר" בפרקי דרבי אליעזר ובאסתר רבה ב: לביסוסה של זיקה בין מקבילות בספרות חז"ל, תרביץ, עה (תשס"ו), עמ' 341–343.

6 פסיקתא דרב כהנא א (מהדורת מנדלבוים, עמ' 1–15); פסיקתא רבתי ה (מהדורת איש שלום, דף יד ע"א–כב ע"ב); תנחומא, נשא יט–כט (מהדורת בובר, דף יז ע"ב–כא ע"א). בדרך כלל העיון המשווה צריך לכלול את כל מהדורות התנחומא הקיימות על הפרשה הנדונה, אך בנוגע לעיון הנוכחי ראו להלן הערה 16.

7 לסקירה בסיסית ראו: י"ל צונץ, הדרשות בישראל והשתלשלותן ההיסטורית, תרגם מ"א ז'ק, ערך והשלים ח' אלבק, ירושלים תשי"ד, עמ' 81–87; י' פרנקל, דרכי האגדה והמדרש, א, תל אביב תשס"ו, עמ' 7; W. G. Braude and Israel Kapstein, *Pesikta De-Rab Kahana: R. Kahana's* 7; *Compilation of Discourses for Sabbaths and Festal Days*, London 1975, pp. xxxiii–ci; H. Strack and G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, trans. M. Bockmuehl, Minneapolis 1992, pp. 319–321.

8 בעדי הנוסח של הפסיקתא, בכתבי היד ובקטעי גניזה, ניכר חוסר אחידות, והם תורמים לחוסר הבהירות המלווה אותה, על אף מהדורות המדעית של מנדלבוים. אציין בעניין זה שני מחקרים מן השנים האחרונות. אלבוים הבחין בסוגי חומר שונים בתוך פסקת 'שובה', חלקם עיבוד של חומרים ישנים וחלקם פרי יצירתו של עורך הפסיקתא. ראו: י' אלבוים, 'שערי תשובה לעולם פתוחים: עיון במחזור הפתיחות של פרשת שובה בפסיקתא דרב כהנא', לוינסון, אלבוים וחזון-רוקם (לעיל הערה 2), עמ' 287–307. הירשמן ניסה לשרטט את התכנית הכללית של המדרש, שלטעמו סובבת סביב המקדש ותכניו. ראו: מ' הירשמן, 'פסיקתא דרב כהנא ופידאיה', שם, עמ' 165–178.

9 זוהי החטיבה העיקרית בחיבור, המופיעה ברוב ענפי המסירה של פסיקתא רבתי, המורכבת מפסקאות תנחומאיות הפותחות במטבע 'ילמדנו רבנו' או 'זוהי שנאמרה ברוח הקדש'. ראו על כך בהרחבה: ב' אליצור, 'פסיקתא רבתי: פרקי מבוא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ס, הטבלה בעמ' 15 והדיון בעמ' 34–63.

10 בלשונו של ברגמן: פוסט-קלסי. קורפוס זה זכה אמנם למחקר בסיסי מקיף של מרק ברגמן, אך

זיקה רבה ומורכבת, ופסקאות שלמות בהם חופפות באופן מלא או חלקי.¹¹ ההשוואה למדרש השלישי, תנחומא על התורה, עשויה להפתיע מעט. באופן כללי מקובל שמדרש תנחומא על התורה מאורגן סביב מחזור הקריאה התלת־שנתית, ושפרשותיו מתמקדות בראשי הקריאות.¹² ואולם החומר המצוי במהדורות השונות של תנחומא על

שאלות יסוד מהותיות הנוגעות להתהוותו ועריכת החיבורים השונים המרכיבים אותו עדיין לוטות בערפל. סיכום תמציתי של תולדות מחקר תנחומא־ילמדנו ראו: מ' ברגמן, ספרות תנחומא־ילמדנו: תיאור נוסחיה ועיונים בדרכי התהוותם, ניו ג'רזי תשס"ד, עמ' 22–96.

11 ניוזנר ערך ניתוח משווה של הפסקאות שבפסיקתא רבתי ובפסיקתא דרב כהנא שבמוקד דיוני עם החומר המקביל בספרי במדבר. לא מצאתי לנכון להביא את פירושי ותובנותיו באופן שוטף אלא רק בהערות בודדות התורמות לדיון. הוא סיכם את דיונו בקביעה שכל אחד מן החיבורים מתאפיין בגישה ייחודית. לדבריו פסיקתא דרב כהנא וספרי הם חיבורים ערוכים היטב, ואילו פסיקתא רבתי מגוונת יותר. אף שבניתוח המוצע כאן אני מקבל במידה מסוימת את ממצאיו, הרי בכל הנוגע לניתוח ולמסקנות מוזק זה ממוקד ויסודי הרבה יותר ושונה מהותית מבחינה מתודולוגית. יתרונו המכריע של הניתוח המוצע כאן הוא בצירוף התנחומא, שהוא חיבור משיק, ואילו הספרי משמש רק לעיתים כמקור קדום ברקע החיבורים. ראו: J. Neusner, *From Tradition to Imitation: The Plan and Program of Pesiqta Rabbati and Pesiqta deRab Kahana*, Atlanta 1987, pp. 173–202.

12 מחזור הקריאה בתורה שהיה נהוג בארץ ישראל בתקופת האמוראים היה ועודו מוקד עניין מרכזי במחקר עולם בית הכנסת והליטורגיה בתקופה זו. עדיין לא התגבשה הסכמה במחקר בסוגיה זו, אך נראה שלעת עתה יש לקבל את הדעה שהמנינים שהגיעו לידנו משקפים נאמנה את סדרי הקריאה, שהיו יציבים ומוסכמים בדרך כלל. תפיסה זו משותפת לראשי המדברים בעניין בשנים האחרונות, פליישר ונאה, על אף חילוקי הדעות ביניהם באשר להיבטים מהותיים הנוגעים למנין הסדרים. ראו: ש' נאה 'על המחזור השבע־שנתי של הקריאה בתורה בארץ ישראל', תרביץ, עד (תשס"ה), עמ' 43–75; ע' פליישר, 'הערות לצביון המחזור התלת־שנתי של הקריאה בתורה כמנהג ארץ ישראל', שם, עג (תשס"ד), עמ' 83–124 (נדפס שוב: הנ"ל, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, א, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 175–216). מקצת החוקרים סוברים שאין בידינו די מידע כדי לשחזר את מגוון מנהגי הקריאה ששררו בארץ ישראל. ראו למשל: א' שנאן, 'תרגומי התורה הארמיים וקריאת התורה בבית הכנסת הקדומים', ש' אליצור ואחרים (עורכים), כנסת עזרא: ספרות וחיים בבית הכנסת: אסופת מאמרים מוגשת לעזרא פליישר, ירושלים תשנ"ה, עמ' 133. ההנחה שקיימת חפיפה בין ראשי הסדרים של מחזור הקריאה התלת־שנתי ובין תחילתן של הפרשות במדרשי הדרשות נבדקה באופן יסודי באשר לוויקרא רבה. ראו: ח' אלבק, 'מדרש ויקרא רבה', ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר היובל לכבוד לוי גינצבורג למלאת לו שבעים שנה, ניו יורק תש"ו, עמ' כה–מג; י' היינמן, 'פרשות ויקרא רבה שמקורותיהן מפוקפקות', תרביץ, לו (תשכ"ח), עמ' 339–354; א' גולדברג, 'בעיות עריכה וסידור בבראשית רבה ובויקרא רבה שטרם באו על פתרונן', מחקרי תלמוד ג, א (תשס"ה), עמ' 130–152; אבל השוו: ב' ויסוצקי, 'על כמה מעקרונות העריכה של ויקרא רבה', לוינסון, אלבום וחזן־ורקס (לעיל הערה 2), עמ' 333–345. אמנם לא כל הבעיות סביב תפיסה זו יושבו, אך דומני שעדיין אין לה חלופה המניחה את הדעת. בדומה לכך נעשה ניסיון רב היקף להתחקות אחר סדרה המקורי של ספרות התנחומא כעוקבת אחר סדרי הקריאה הארץ־ישראליים. ראו: J. Mann, *The Bible as*

התורה לא תמיד מתאים לעיקרון זה. כך למשל יש פרשה שלמה על הקריאה 'ויהי ביום כלות משה', קריאה שלמיטב ידיעתנו מעולם לא שימשה כראש סדר במחזור הקריאה התלת-שנתית.¹³

ההשוואה של מדרשי תנחומא-ילמדנו לפסיקתא דרב כהנא מרחיבה ומחדדת את הפרספקטיבה על דרכי העריכה של מדרשי תנחומא-ילמדנו ועל צורת השימוש של עורכיהם בחומרים קדומים.¹⁴ יתרה מזאת, העיון המשווה שופך אור על היחס בין החיבורים השונים שבספרות תנחומא-ילמדנו, על המשותף ביניהם ובעיקר על השוני שבין תפיסות העריכה והעולמות הרעיוניים המשתקפים בהם.¹⁵ השאלות העיקריות העומדות ביסוד העיון המשווה נוגעות לפרשות בפסיקתא רבתי ובתנחומא וליחסן לפסקה שבפסיקתא דרב כהנא:

- האם עורכי הפרשות הנדונות בספרות תנחומא-ילמדנו עשו שימוש ישיר בפסיקתא דרב כהנא?
- האם ניכר בספרות תנחומא-ילמדנו כיוון זרימה של חומר מחיבור אחד למשנהו?
- האם ניתן לעמוד על שיטת עריכה אופיינית לכל אחד מעורכי הפרשות הנדונות, בטיפולם בחומרים הקדומים ובעיצוב הפרשה או הפסקה שלהם?
- האם בפרשות הנדונות בפסיקתא רבתי ובתנחומא על התורה ניכרים סימנים שהן שייכות לאותו מרחב ספרותי, ושחלקן מקורות משותפים?
- האם הפרשות הנדונות דומות במגמתן הפרשנית והרעיונית?

Read and Preached in the Old Synagogue, New York 1971, pp. liv-lvi גם בתחום זה לא התחורר הכול, ועדיין ההנחה הבסיסית של מאן נראית נכונה.

13 ראו רשימתו של ב"צ וכהנולדר, בתוך ספרו של מאן (שם), עמ' liv-lvi; 'י' ואל, 'כתר משנת ה' אלפים ועשרים לבריאת העולם', קרית ספר, לח (תשכ"ג), עמ' 130-132.

14 מבחינה זאת המחקר הנוכחי הוא נדבך נוסף במחקר המשווה בין המדרשים הקלסיים כדוגמת בראשית וויקרא רבה לבין עיבודים מאוחרים של החומר המדרשי בספרות התנחומא. רשימה חלקית של מחקרים בתחום זה: ח' מיליקובסקי, 'עונשו של יעקב – עיון בדרכי עריכתו של מדרש תנחומא', בר-אילן, יח-יט (תשמ"א), עמ' 144-149; ע' מאיר, 'הסיפור ה"דרשני" במדרש קדום ומאוחר', סיני פו, ה-1 (תשמ"ט), עמ' רמו-רסו; א' שנאן, 'מדרשת הפסוק אל האגדה החופשית: פרק בתולדות הסיפור המקראי המורחב', מחקרי ירושלים בספרות עברית, ה (תשמ"ד), עמ' 203-220; אלבוים, 'מדרשה לסיפור (לעיל הערה 2); A. Atzmon, 'The Same Fate is in Store for the Righteous and the Wicked: Form and Content in Midreshei Aggadah', *Journal for the Study of Judaism*, 43, 1 (2012), pp. 58-77.

15 ראו: מ' ברגמן, 'ספרות תנחומא-ילמדנו: פרשנות פנימית ופרשנות חיצונית', נ' אילן ועוד (עורכים), כרמי של: מחקרים באגדה ובפרשנותה מוגשים לפרופ' כרמי הורוביץ, ניו יורק תשע"ב, עמ' 57-65.

בשלב מוקדם של המחקר הוברר שעל אף החומר המקביל, אין ראיה פילולוגית לשימוש ישיר (כלומר העתקה מכנית ישירה) של עורכי הפרשות בפסיקתא רבתי ובתנחומא בפסקה שבפסיקתא דרב כהנא, ולא לשימוש של אחד מהם בפרשה של משנהו. עם זאת הניתוח המבני הכולל של הפרשות, בהנחה שלפחות חלקים מהן נערכו עריכה ספרותית מכוונת, מספק תוצאות מאירות עיניים. נראה שאף שלעורך הפסקה הנדונה בפסיקתא רבתי הייתה גישה למקורות קדומים, הוא הכיר את הפסקה בפסיקתא דרב כהנא והושפע ממבנה. בדומה לכך נראה שעורך הפרשה בתנחומא הכיר את הפסקה בפסיקתא רבתי, הושפע ממנה ואף התכוון להגיב על המסרים הרעיוניים המצויים בה. שני העורכים עיצבו את פרשותיהם באופן מגמתי שנועד להדגיש רעיונות ומסרים ייחודיים להם.

דומני שמעבר לחשיבות הממצאים שיוצגו להלן לעצמם, יש בהם תרומה להבנת מכלול היחסים בין החיבורים השונים. חשוב מכך, מתברר כי המתודולוגיה המחקרית שביסוד הניתוח המשווה, המניחה עריכה ספרותית של הפרשות בחיבורים השייכים לספרות תנחומא-ילמדנו, היא כלי עזר יעיל להבנת המבנה והתכנים הכלולים בהם.

תחילה יוצגו המבנה והתוכן של הפסקה בפסיקתא דרב כהנא, ולאחר מכן יידון החומר המקביל בפסיקתא רבתי ובתנחומא במהדורת בובר.¹⁶

ב. פסיקתא דרב כהנא – 'ויהי ביום כלות'

הפסקה הראשונה בפסיקתא דרב כהנא על פי המהדורות הקיימות מיוחדת לקריאה 'ביום כלות משה להקים את המשכן' (במ' ז 1).¹⁷ קריאה זו הייתה נהוגה בחנוכה, כפי

16 בפסקה זו אין הבדלים משמעותיים בין מהדורת התנחומא הנדפס לתנחומא במהדורת בובר, אם כי במהדורות הנפוצות של הנדפס יש קטעים שהוסיף המדפיס במנטובה שכ"ג, וכבר העיר בובר שקטעים אלו הועתקו מפסיקתא רבתי. ראו: מדרש תנחומא הקדום והישן, א, מהדורת ש' בובר, וילנה תרמ"ג, מבוא, דף פז ע"א. כמו כן לא אתייחס בניתוח הנוכחי למדרש במדבר רבה, שכן מדובר בחלקו הראשון והמאוחר של המדרש, מיסודו של רבי משה הדרשן. חלק זה כולל חומר רב ומגוון וזקק דיון לעצמו. ראו: ח' מאק, 'מדרש במדבר רבה חלק א: פרשיות במדבר ונשוא, מבוא ודוגמא', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א, עמ' 69–74.

17 מנדלבוים סידר כך את הפסקאות על פי כ"י אוקספורד, בודליאנה Marshall Or. 24 (נויבאואר 151), שהיה בסיס למהדורתו (כ"י אוקספורד א שם), אף שסבר שלפי הסדר המקורי הפסקה הראשונה היא לראש השנה, כפי שנמצא בכ"י אוקספורד, בודליאנה Opp. Add. Qu. 79 (נויבאואר 152; כ"י אוקספורד ב במהדורת מנדלבוים) – שלדעתו הוא הטוב ביותר – וכפי ששיער צונץ 130 שנה קודם לכן. ראו: פסיקתא דרב כהנא: על פי כתב יד אוקספורד ושנויי נוסחאות מכל כתבי היד ושרידי הגניזה עם פירוש ומבוא, מהדורת ד' מנדלבוים, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 13–19.

שמתועד במשנה: 'בחנוכה בנשיאים',¹⁸ וככל הנראה נועדה הפסקה לשבת חנוכה.¹⁹ מבנה הפסקה טיפוסי למדרשים הדרשניים הקלסיים: בראשה ארבע פתיחתאות, המסתיימות בנוסחה זהה: 'לכך נאמר: ויהי ביום כלת משה',²⁰ לאחריהן באות דרשות פרשניות על עוד ארבעה פסוקים, ובסוף הפסקה חתימה טיפוסית בדבר טוב.²¹ שלוש הפתיחתאות הראשונות מבוססות על פסוקים משיר השירים ויוצרות חטיבה עצמאית וקוהרנטית מבחינה סגנונית ורעיונית. לכל הדרשות הללו יש מקבילות במדרש שיר השירים רבה, וכבר עסקו בהן במחקר.²² בשלוש הפתיחתאות יש דימויים, סיפורים ומשלים המתארים את הקשר בין הקב"ה, המלך, לבין כנסת ישראל, המוצגת כאשתו, 'מטרונא שלו', בתו, ולבסוף אף מכונה אחותו או אמו. המוטיב העיקרי החוזר

גולדברג חלק עליו וטען שהסדר המתועד בכ"י אוקספורד א הוא הנכון, ונראה שהדין עמו. ראו: א' גולדברג, '[על] דב מנדלבוים (מהדיר), פסיקתא דרב כהנא, קרית ספר, מג (תשכ"ח), עמ' 7-79; וראו גם: S. Verhelst, 'Pesikta de-Rav Kahana, chapitre 1 et la liturgie chretienne', *Liber Annuus*, 47 (1997), pp. 129-138. ראו עוד בעניין זה להלן בהערה 27.

18 מגילה ג, ו.

19 כפי שמתועד במסכת סופרים: 'ואחר כך מוציאין ספר תורה, וקורין [...] ובשבת שבתוכו קורא, ויהי ביום כלות משה, עד כן עשה את המנורה' (כ, ח [מהדורת היגר, עמ' 349]).

20 לשתיים מהפתיחתאות יש מקבילות בשיר השירים רבה, ושם הן מסתיימות במטבע 'אימתי? ויהי ביום כלות', מטבע אופייני לדרשת פסיקתא, שיש בו רמז לעיתוי בלוח השנה. נראה שעורך פסיקתא דרב כהנא שינה את הסימויות ואיחד את סגנון: 'לכך נאמר [...]'.²¹

21 על מבנה הפסקאות בפסיקתא דרב כהנא ראו: גולדברג (לעיל הערה 17), עמ' 68-79. גולדברג יחס חשיבות ליחס בין מספר הפתיחתאות למספר דרשות הפסוקים בכל פסקה, ולדעתו ככל שהחלק של הפתיחתאות גדול יותר בפסקה כך היא אותנטית יותר. ראו עוד: A. Atzmon, 'Literature and Liturgy in Times of Transition The Piska "And It Happened at Midnight" from Pesikta de-Rav Kahana', *AJS Review*, 40.2 (2016), pp. 241-259.

22 שיר השירים רבה ד, א [טז] – ה, א; ג, א [יז]; ג, ב [יא]. על מקבילות אלו ראו: J. Theodor, 'Zur Komposition der agadischen Homilien', *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, 28 (1879), pp. 271-278; על הפתיחתא הראשונה ובעיקר על מוטיב ירידת השכינה לארץ ראו בהרחבה: מ' לביא, 'עלייתו של הסיפור על ירידות השכינה: מדרש, פיוט, תפלה והגות בעקבי רשימת פסוקים אחת מן הגניזה', גנוי קדם, ו (תש"ע), עמ' 173-178; על הפתיחתא השנייה ועל יחסה למקבילתה בשיר השירים רבה ראו בהרחבה: ת' קדרי, "'ותוכו רצוף אהבה": על התורה כרעיה בדרשות תנאים לשיר השירים', תרביץ, עא (תשס"ב), עמ' 391-404. השוואה מדויקת לשיר השירים רבה חורגת ממסגרת מאמר זה, אך בכל זאת אעיר שהחומר במדרש זה נראה מקורי או גולמי יותר מזה שבפסיקתא דרב כהנא, וודאי שעורך שיר השירים רבה לא היה תלוי בדרשות אלו בפסיקתא דרב כהנא. מנגד עורך פסיקתא דרב כהנא עיבד את החומר, שינה את סדר יחידות וסינן את חלקן. אין זאת אומרת כמובן שעורך פסיקתא דרב כהנא תלוי בשיר השירים רבה, אלא רק שלשניהם הייתה גישה לחומרים הקדומים על פסוקי שיר השירים שנדרשו על הקמת המשכן.

בשלוש הפתיחתאות הוא קשר האהבה בין הקב"ה לעם ישראל, קשר שבא לידי ביטוי בהורדת השכינה למשכן.

לאחר שלוש הפתיחתאות העשירות המבוססות על שיר השירים, באה פתיחתא רביעית, המבוססת על הפסוק 'מי עלה שמים [...] מי הקים כל אפסי ארץ' (מש' ל 4). הדרשה מורכבת מארבע פתירות, והאחרונה שבהן דורשת את הכתוב במשה. הדרשה מובילה לרעיון שהקמת המשכן על ידי משה מבססת למעשה את הקמת העולם, שעד אז היה רותת. היסוד הדרשני לכך הוא דרשת ריבוי: 'להקים את המשכן – שהעולם הוקם עמו'.²³ בעוד ששלוש הפתיחתאות הראשונות מדגישות את מוטיב השראת השכינה והאהבה בין הקב"ה לעם ישראל, הפתיחתא הרביעית מדגישה את החשיבות שבהקמת המשכן ליציבות העולם כולו. ניתן לראות בשלוש הפתיחתאות הראשונות חטיבה לעצמה, ובפתיחתא הרביעית יחידה עצמאית המובחנת הן במגמתה הרעיונית והן בצורתה הרטורית.

לאחר ארבע הפתיחתאות בא כאמור רצף פרשני על הפסוקים עד פסוק 5. הדרשות ברצף זה קדומות באופיין, וניתן למצוא את שורשיהן כבר במדרשי התנאים, אך אין מדובר בציטוטים ישירים אלא בחומר המשוקע ברצף הפרשני האמוראי.²⁴ הדרשה האחרונה מתייחסת לפסוק 5, 'קח מאתם והיו לעבד את עבדת אהל מועד', ומנסחת בסופה כדרשת חתימה טיפוסית:

והיה משה מתיירא ואו'מר: תאמר שמא אחת מן העגלות נשברת או אחת מן הפרות מתה ונמצא קרבנם של נשיאים פסולי? א'מר] לו הקב"ה למשה: והיו לעבד את עבדת אהל מועד' (במ' ז 5), ניתן להם הוויה שיהיו קיימות לעולם [...] והרי הדברים קל וחומר ומה העגלות שנידבקו במלאכת אהל מועד ניתן להן הוייה שיהיו קיימות לעולם, ישר'אל] דבוקים בהקב"ה על אחת כמה וכמה. 'ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כולכם היום' (דב' ד 4).

23 ייתכן שברקע לדרשה זו עומד הדמיון של הביטוי 'ויכל משה את המלאכה' (שם' מ 33) לביטוי 'ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו' (בר' ב 2).

24 אני מבכר להשתמש במונח חומר משוקע בקשר לחלק הפרשני של הפסקה, לעומת המונח פעולת העורך שהשתמשתי בו בקשר לחטיבת הפתיחתאות. הסיבה לכך היא שבחטיבת הפתיחתאות בולטת פעילותו היצירתית של העורך בעיבוד מקורותיו ובהתאמתם למסגרת רעיונית ספרותית קוהרנטית, ואילו בחטיבה של פרשנות הפסוקים נראה שהעורך נקט איפוק ולא הרבה לעבד את מקורותיו או להפגין יצירתיות אחרת. במילים אחרות, העורך ראה בחטיבת הפתיחתאות של הפסקה את עיקר יצירתו והן אלו שאפשרו לו להביע את רעיונותיו ותפיסותיו באשר לקריאה. לעומת זאת החטיבה הפרשנית שבגוף הפסקה היא אנתולוגית יותר באופייה, היינו מטרתה לשמר באופן סמלי דרשות פרשניות על מספר מוגבל של פסוקים. חטיבה זו אפשרה לעורך פחות ביטוי חופשי, והוא פעל בה יותר כמלקט.

יסוד הדרשה כאן הוא הצורך בציווי מיוחד שקיבל משה מהקב"ה, 'קח מאתם'. על פי הדרשה משה חשש לקחת מהנשיאים את העגלות והשוורים, שמא בעתיד כשאלו יישברו או ימותו ייפסל הקרבן, והוא קיבל הבטחה אלוהית שיהיו קיימות לעולם. חלק זה של הדרשה נמצא בניסוח דומה בספרי זוטא.²⁵ דרשה זו נתפסה כמתאימה להיות חתימה לפסקה המסתיימת בדברי נחמה ועידוד לעתיד.

כאמור הפתיחתאות והדרשות הפרשניות נראות כחומר מדרשי קדום (אמוראי).²⁶ החטיבה הראשונה, וככל הנראה המשמעותית ביותר, בנויה סביב המוטיב של הורדת השכינה למשכן,²⁷ ומבטאת את קשר האהבה האמיץ בין הקב"ה לישראל.²⁸ דומה שפעילותו היצירתית של עורך פסקה זו באה לידי ביטוי בעיקר בבחירת החומר ובאופן שולי בעיבודו, ולכן ניתן לתארה כיצירה אנתולוגית.²⁹

25 מהדורת הורוויץ, עמ' 251. חששו של משה מנוסח שם באופן שונה מעט: 'שמא ימות שורו שלאחד מהן שמא תשבר עגלה שלאחד מהן ונמצא אותו השבט אין לו חלק במשכן' – החשש נוגע לחלקו של אותו שבט ולא לקרבן הנשיאים.

26 במדרש שיר השירים רבה א יש תיעוד נדיר ליצירת פתיחתא ל'ידיה ביום כלות' מפסוקים אלו בשיר השירים: "'שקני מנשיקות פיהו' היכן נאמרה [...] רבי מאיר אומר באהל מועד נאמרה ומייתי לה מן הדא קרייא "עורי צפון ובואי תימן" [...] "יבא דודי לגנו" זו השכינה [...] א"ר אחא אפריון ודבריה, ורבנין עבדין יתרון פתיחה ל'ידיה ביום כלות משה". היסוד המדרשי הקושר את יום הקמת המשכן לפסוקים אלו משיר השירים הוא קדום ומופיע כבר במקורות תנאיים. למשל בספרא, שמיני, מכילתא דמילואים (מהדורת וייס, דף מד ע"ב) יש דרשות הקושרות את פסוקי שה"ש ג 10–11 ליום הקמת המשכן: 'בעטרה שעטרה לו אמו – זה אהל מועד'; 'ביום חתונתו – ביום ששרתה שכינה בבית', וכן בסדר עולם רבה ז (מהדורת ח' מיליקובסקי, ירושלים תשע"ג, עמ' 242). ובדומה לכך במשנה, תענית ד, ח, אלא ששם אין מדובר בהקמת המשכן.

27 ניתוח זה של הפסקה משתלב היטב בהנחתו של הירשמן 'שעיקר מגמתו [של פסיקתא דרב כהנא] הוא להבליט את מקום המקדש בלוח השנה', ולכן 'הפסיקתא נתחתת בחנוכה' (הירשמן [לעיל הערה 8]).

28 אניספלד הרחיבה על אודות הרטוריקה של הקרבה והאהבה המאפיינת את פסיקתא דרב כהנא. ראו: R. A. Anisfeld, *Sustain Me With Raisin-Cakes: Pesikta Derav Kahana And The Popularization Of Rabbinic Judaism*, Leiden 2009.

29 כפי שהגדיר וניתח בהרחבה ויסוצקי בקשר למדרש ויקרא רבה. ראו: B. L. Visotzky, *Golden Bells and Pomegranates: Studies in Midrash Leviticus Rabbah*, Tübingen 2003, pp. 10–22, 31–40. עם זאת אני חושב שניסוחו של בארת, שהדגיש את פעילותו היצירתית של העורך שביקש להביע מסר כולל החורג ממשמעותן של אבני הבניין המדרשיות ששימשו אותו, הולם יותר את הפסקה שלפנינו. ראו: L. M. Barth, 'Literary Imagination and the Rabbinic Sermon: Some Observations', *Proceedings from the 7th Congress of Jewish Studies*, Jerusalem 1977, pp. 29–36. פעילות העורך בפסקה זו בעיבוד חומר קדום באה לידי ביטוי בסידור החומר להבניית רעיונות, בשילוב מרכיבים (חלקים בפתיחתא הראשונה ומימרת רשב"י בפתיחתא האחרונה) ובחתימת הפסקה (המופיעה בספרי במדבר בסגנון אחר) וכן בהחלפת סיומות הפתיחתאות 'אימתי' [...] בסימות אחידה 'לכך נאמר' [...].

ג. פסיקתא רבתי – 'ויהי ביום כלות'

1. חטיבת הפתיחה של הפסקה בפסיקתא רבתי וזיקתה לפסיקתא דרב כהנא אחת משמונה הפסקאות בפסיקתא רבתי הקשורות לחנוכה היא הפסקה המיוחדת לקריאה 'ביום כלות משה להקים את המשכן' (במ' ז 1).³⁰ מקריאה ראשונית של הפסקה מתעורר הרושם של אוסף אקראי ומגוון של חומר רב שאין בו כל סדר ושיטה.³¹ ואולם קריאה זהירה יותר של הפסקה מלמדת על עריכה מגמתית לפחות בחלקים ממנה, בעיקר בחטיבה הפותחת ובחטיבה המסיימת. בחטיבות אלו בולטת מאוד פעילותו היצירתית של העורך. בין שתי חטיבות אלו יש דרשות פרשניות ופתיחתאות המשולבות זו בזו.³² בדרשות הללו ניכרת לקטנות סגנונית ורעיונית, ונראה שכאן הסתפק העורך באיסוף דרשות המתאימות לפסוק הקריאה ללא עיבוד משמעותי.

הפסקה עשירה ומגוונת וכוללת בין השאר חומרים המשותפים לה ולפסקה המקבילה בפסיקתא דרב כהנא אך בעיקר חומרים ייחודיים. חשוב לציין שגם בחומר המקביל לפסיקתא דרב כהנא לא נמצאה כל ראייה פילולוגית לשימוש ישיר של עורך הפסקה במדרש קדום זה. בכל המקרים הדרשות בפסיקתא רבתי מעוצבות באופן שונה ומכילות חומרים נוספים הנראים אותנטיים וקדומים. עם זאת כפי שאראה להלן, הקריאה הסינופטית של הפסקה בפסיקתא רבתי מול הפסקה בפסיקתא דרב כהנא מעוררת את הרושם שגם אם פסיקתא דרב כהנא לא היה מקור שעורך הפסקה בפסיקתא רבתי שאב ממנו, הוא שימש לו כמקור השראה לעיצוב הפסקה שלו. נראה שאופן סידור הפרשה הספציפית הזו בפסיקתא דרב כהנא נמצא ברקע של מקבילתה בפסיקתא רבתי, וזאת נוסף על הדמיון הכללי הנובע מהמשך השימוש במוסכמות התבניתיות של הפרשה המדרשית.

החטיבה הפותחת את הפסקה כוללת שלוש דרשות: פתיחתא בשאלה הלכתית בסגנון 'ילמדנו רבנו',³³ פתיחתא רגילה שכותרתה 'כך פתח ר' תנחומא בר אבא',

30 פסיקתא רבתי ה (מהדורת איש שלום, דף יד ע"א – כב ע"ב). על פסקאות אלו ראו: אליצור (לעיל הערה 9), עמ' 77–79.

31 ניונר אפיין פסקה זו כספר הדבקות (scrapbook), כלומר לדעתו הפסקה מטפלת בנושא מסוים בדרכים שונות ללא כל שיטה קוהרנטית. ראו: ניונר (לעיל הערה 11), עמ' 120. המסקנות מן הניתוח הנוכחי שונות לחלוטין.

32 כהן עמד על כך שבפסיקתא רבתי יש גמישות עריכתית רבה יותר מאשר במדרשים הקלסיים, והדבר בא לידי ביטוי בין השאר בכך שלא נשמר הסדר בין הפתיחתאות לדרשות הפסוקים. ראו: N. J. Cohen, 'Structure and Editing in the Homiletic Midrashim', *AJS Review*, 6 (1981), pp. 1-20.

33 על פתיחתאות הילמדנו בפסיקתא רבתי ראו: אליצור (לעיל הערה 9); וכן: R. Ulmer, 'The

ולבסוף דרשה בעלת מבנה לא שגרת הפותחת בציטוט משנה בלשון 'שנו רבותינו'. פתיחתת הילמדנו, שאעסוק בה בהרחבה בהמשך, מדגישה את תפקידו של משה בהקמת המשכן – כל ימי המילואים היה מפרקו ומקימו ללא עזרה. הפתיחתא באה לתת מענה פרשני על הדגשת הכתוב 'ביום כלות משה להקים את המשכן', עניין שלא עלה כלל בפסקה שבפסיקתא דרב כהנא.³⁴ לאחריה באה דרשה המקבילה לפתיחתא הרביעית בפסיקתא דרב כהנא, אלא שכאן היא מיוחסת לחכם מסוים: 'כך פתח ר' תנחומא בר אבא'. רצף זה של פתיחתת ילמדנו ופתיחתת 'כך פתח ר' תנחומא' בראש הפסקה אופייני לפסיקתא רבתי.³⁵ הנה פתיחתת 'כך פתח ר' תנחומא' לצד מקבילתה בפסיקתא דרב כהנא:

פסיקתא דרב כהנא א, ד	פסיקתא רבתי ה, ב
כך פתח רבי תנחומא בי רבי אבא:	כך פתח רבי תנחומא בי רבי אבא:
[ד]	[ד]
'מי עלה שמים וירד [...] '(מש' ל 4) [...]	'מי עלה שמים וירד' וגו' (מש' ל 4)
מי עלה שמים זה הב' (הקדוש ברוך הוא)	(הפסוק הזה נדרש באלהים ובמשה) ³⁶
[...]	[...]
ד"א מי עלה שמים זה משה [...]	דבר אחר מי עלה שמים זה משה [...]
מי הקים כל אפסי ארץ	מי הקים כל אפסי ארץ זה משה,
	אמר רבי אבא בר כהנא:
	אילו הדגלים שהעמידן משה 'איש על
	דגלו באותות' (במ' ב 2)
	ורבי סימון בשם רבי יהושע בן לוי אמר:

Halakhic Part of the Yelammedenu in Pesiqta Rabbati', J. Neusner (ed.), *Approaches to Ancient Judaism: New Series*, XIV, Atlanta 1998, pp. 59-80

34 למעט אוכור אגבי בדרשה פרשנית בסעיף ה: 'ר' אלעזר אומר ביום כלות משה, ביום שכלו הקימותיו. תני בכל יום ויום היה משה מעמיד את המשכן ובכל בקר ובקר מקריב קרבנותיו עליו ומפרקו, ובשמיני העמידו ולא פָּרְקו'. והשוו דברי מנדלבוים בהקדמתו למהדורתו בעמ' ז; מנדלבוים ראה בתפקידו של משה עניין מרכזי בפסקה שבפסיקתא דרב כהנא.

35 ייחוס הפתיחתא לר' תנחומא אמנם עשוי לרמוז על מקורו של העורך, אך סביר יותר שהוא תולדה של עיצוב תבניתי מלאכותי.

36 שורה זו, הנמצאת בנוסח הדפוס, מציינת רק את הפתירות 'באלהים ובמשה' אף שנוסח זה כולל את כל ארבע הפתירות שבפסיקתא דרב כהנא – הקב"ה, מי שמפריש מעשרותיו, אליהו ומשה. השורה חסרה בכ"י פרמה ולכן הקפתי אותה בסוגריים, אך בכתב יד זה מופיעות רק הצלעות העוסקות בקב"ה ובמשה. כך או כך מודגש בפסיקתא רבתי תפקידו של משה.

פסיקתא רבתי ה, ב

פסיקתא דרב כהנא א, ד

זה המשכן ו'יהי ביום כלות משה להקים זה אהל מועד, שנא' [מר] ו'יהי ביום כלת משה להקים את המשכן' (במ' ז 1), שהעולם

הוקם עמו.

ר' יהושע בן לוי בשם ר' שמעון בן יוחאי:
להקים משכן לא נאמ' [ר], אלא להקים
את המשכן, מה הוקם עמו, עולם הוקם
עמו, שעד שלא הוקם המשכן היה העולם
רותת, משהוקם המשכן נתבסס העולם,
לכך נאמר ו'יהי ביום כלות משה' (במ' ז 1).

עיון בטבלה מגלה שיש בפתחתא שבפסיקתא רבתי חומר ייחודי שאינו קיים בפסיקתא דרב כהנא, והמלמד על הנגישות של עורך הפסקה למקורות קדומים. שתי המסורות הפרשניות למילים 'הקים כל אפסי ארץ' הבאות בסוף הדרשה בפסיקתא רבתי הן ייחודיות. המסורת הראשונה, בשמו של ר' אבא בר כהנא, אינה נמצאת כלל בפסיקתא דרב כהנא, והמסורת השנייה, המקבילה לפסיקתא דרב כהנא, באה כאן בשמו של ר' סימון בשם ר' יהושע בן לוי. מסורת זו, 'זה המשכן', מסתיימת בציטוט פסוק הסדר ו'יהי ביום כלות' ומהווה סיום הולם לפתיחתא. לעומת זאת בפסיקתא דרב כהנא צורפה כאן דרשת ריבוי המרחיבה את משמעות הקמת המשכן לביסוס העולם.³⁷ שינוי זה, שינוי קל לכאורה, עשוי להצביע על ההבדל המהותי שבין הדרשות בשני החיבורים.³⁸ בפסיקתא דרב כהנא הפתיחתא הזו באה לאחר רצף הפתיחתאות שהדגישו את מוטיב השראת השכינה בישראל ביום הקמת המשכן, ופתיחתא זו הוסיפה למוטיב זה את המשמעות הקוסמית של ביסוס העולם ביום זה. לעומת זאת בפסיקתא רבתי הפתיחתא הזו ממשיכה את הקו הרעיוני שהציבה פתיחתת הילמדנו ומדגישה אף היא את תפקידו של משה בהקמת המשכן. המוקד בפתיחתא הזו הוא שמשה הוא ש'הקים כל אפסי ארץ', ואילו מוטיב ביסוס העולם נדחק להמשך ופותח בנפרד בדרשה הבאה, שאינה שגרתית במבנה:³⁹

37 דרשת ר' יהושע בן לוי בשם ר' שמעון בן יוחאי' מובאת בפסיקתא דרב כהנא גם בפני עצמה בחלק הפרשני בסעיף ה.

38 שינויי מעניין נוסף הוא במונח החוזר בפסיקתא דרב כהנא – אוהל מועד; מונח זה נעדר בפסיקתא רבתי, ותחת זאת הוא משתמש במשכן.

39 המינוח 'שנו רבותינו' עשוי ללמד שלפנינו שריד מפתיחתת ילמדנו, אך אין לכך תימוכין בעדי הנוסח. לחלופין ניתן להציע שהדרשה היא המשך לדרשה הקודמת ואינה דרשה עצמאית. ואולם

שנו רבותינו 'על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים' (משנה, אבות א, ב), ואתה מוצא עשרים וששה דורות שעמדו משנברא העולם עד שנתנה התורה היה הקדוש ברוך הוא מנהיג אותם בחסד וכנגדם אמר דוד עשרים וששה פעמים כי לעולם חסדו, אמר רבי הונא הכהן בן אביו בשם רבי אחא: ברמז רמז אותם משה להם בים 'נחית בחסדיך' (שמ' טו 13) – אילו עשרים וששה דורות שעמדו משנברא העולם עד שניתנה תורה, 'נהלת בעוןך' (שם) – זו התורה שנקראת עוז שנאמר 'ה' עוז לעמו יתן' (תה' כט 11), למה היה העולם דומה באותה שעה? לטרסקל של שני רגלים ולא היה יכול לעמוד כיון שעמד המשכן כמה שכתב 'אל נזה קדשיך' (שמ' טו 13) עמד העולם [כ"י פרמה, פלטינה 3122 (דה רוסי 1240; ריצ'לר 701): שכתוב] 'ויהי ביום כלות משה להקים' [כ"י פרמה: את המשכן משכן אין כתוב כאן אלא את המשכן את העולם שכת' (וב) 'בבריאת שמים וארץ] וימתחם כאהל לשבת' (יש' מ 22).

הדרשה פותחת בציטוט משנה מאבות, 'על שלשה דברים [...]', וממשיכה ודורשת שהעולם חסר את הדבר השלישי, העבודה, עד הקמת המשכן. השוואה למקבילות מלמדת שהדרשה מורכבת משלושה יסודות נפרדים. מסגרת הדרשה, הכוללת את ציטוט המשנה ואת דרשת ר' הונא שלפיה הפסוק משירת הים רומז לשלושת יסודות העולם, נמצאת באופן דומה בפסיקתא דרב כהנא:

[ו] תמן תנינן שמע' [ו]ן] הצדיק היה משירי כל הילכתה. ר' הונא בשם ר' אחא: עוברי הים פירשו אותו, נחית בחסדך עם זו גאלת, זו גמילות חסדים. 'נהלת בעוןך אל נזה קדשך', זו תורה [...] ועדיין העולם מתמוטט, ואימתי נתבסס העולם, משבאו לנו קדשך.⁴⁰

ההערה על עשרים וששה דורות מובאת בתלמוד הבבלי פסחים בשמו של ר' יהושע בן לוי:

אמר רבי יהושע בן לוי: הני עשרים וששה הודו כנגד מי – כנגד עשרים וששה דורות שברא הקדוש ברוך הוא בעולמו, ולא נתן להם תורה, וזן אותם בחסדו.⁴¹

דומני שהקריאה הפשוטה יותר היא שהדרשה הקודמת הסתיימה במחלוקת אם 'אפסי ארץ' אלו הדגלים או המשכן שהקים משה, ובכל אחת מהאפשרויות מובא ציטוט מקראי ללא פיתוח כלשהו. כך יוצא שהדרשה מסתיימת בפסוק הקריאה שלנו 'ויהי ביום כלות' כמקובל בפתיחתא.

40 פסיקתא דרב כהנא יט, אנכי אנכי (מהדורת מנדלביום, עמ' 309).

41 בבלי, פסחים קיח ע"א.

הדימוי לכיסא בעל שתי רגליים מובא בתנחומא בשמו של ר' שמואל בר נחמן:

א"ר [אמר ר'] שמואל בר נחמן: עד שלא נבנה בהמ"ק [בית המקדש] היה העולם עומד על תרוננו [כיסא] של שתי רגליים, משנבנה נתבסס העולם ועמד בישובו.⁴²

שלושת היסודות הללו צורפו יחד בפסיקתא רבתי. מיד לאחר ציטוט המשנה שולבה ההערה על עשרים ושישה דורות ללא תורה, וכך נוצקה משמעות חדשה בדרשת 'נחית בחסדך'. במקום יסוד גמילות חסדים, שעליו עומד העולם לפי עוברי הים, החסד הוא של הקב"ה, שקיים את העולם ללא תורה. סיום הדרשה עובה בדימוי הטריסקל בעל שתי הרגליים, הממחיש את הרעיון שעד הקמת המשכן עדיין חסר העולם את הרגל השלישית.⁴³ הדרשה מסתיימת בציטוט הפסוק מישעיה 'וימתחם כאהל לשבת', המחזק את הזיהוי בין הקמת אהל מועד לבין בריאת העולם.

קיצורו של דבר, המוטיב שנעדר בפסיקתא רבתי מפתחתא ב, 'שעולם הוקם עמו', פותח בהרחבה וביצירתיות בדרשה ג. ממצא זה מחזק את ההנחה שלפני עורך הפסקה בפסיקתא רבתי עמדה הפסקה שבפסיקתא דרב כהנא גם אם הוא לא היה תלוי בה. על פי קו חשיבה זה ברור מדוע לאחר חטיבת הפתיחה באה פתיחתא המבוססת על הפסוק 'עורי צפון' משיר השירים, מעין מחווה לחטיבת שלוש הפתיחות הראשונות שבפסיקתא דרב כהנא.⁴⁴ הנחה זו מקבלת חיזוק משילובה של פתיחתא נוספת העוסקת במשה ובתפקידו בהקמת המשכן לאחר פתיחת 'עורי צפון'. לכאורה פתיחת 'עורי צפון' אינה במקומה, שכן היא מפסיקה רצף ענייני ומגובש, ולכן סביר שהוצבה כאן בהשפעת מבנה הפסקה בפסיקתא דרב כהנא.

שלוש הדרשות הראשונות בחטיבה הפותחת את הפסקה בפסיקתא רבתי הן כאמור

42 תנחומא, תרומה ט.

43 על אודות טריסקל ראו: ד' שפרבר, תרבות חומרית בארץ-ישראל בימי התלמוד, ב, ירושלים תשס"ו, עמ' 39; על אודות תרוננו ראו: שם, עמ' 140. דומה שלפי גרסת פסיקתא רבתי הדימוי חד ומתאים יותר לעניין. וראו: שם, עמ' 144, הערה 15.

44 פתיחתא זו מקבילה חלקית לפתיחתא א בפסיקתא דרב כהנא אך יש בה חומרים ייחודיים רבים. בפרט בולט הדבר במשל המובא על 'באתי לגני', שהוא שונה לחלוטין מהמשלים והדימויים שהובאו בפסיקתא דרב כהנא. מקבילה שלמה יותר לפתיחתא יש בשיר השירים רבה א, [טז], ובסדר עולם רבה ז (מהדורת מיליקובסקי [לעיל הערה 26], עמ' 242; וראו דיונו שם בפירושו, עמ' 142–152). פתיחתא נוספת על שיר השירים, על הפסוק 'צאינה וראינה בנות ציון', מוזכרת לקראת סוף הפסקה, אבל העורך או אחד המעתיקים (לפנינו עדי הנוסח) העדיף לתמצתה: 'דבר אחר ויהי ביום כלות משה' פותח בו "צאינה וראינה בנות ציון במלך שלמה" ומפרנסו כשם שהוא אומר בשיר השירים'.

חטיבה עצמאית אחת, שניכרת בה היטב פעילותו היצירתית של עורך הפסוקה.⁴⁵ הדרשות בעיקרן מבוססות על חומרים מוכרים, אך עיבודן יוצר אמירה רעיונית קוהרנטית, באשר למקומו של משה בהקמת המשכן. במרכז החטיבה עומדת הפתיחתא על 'מי הקים כל אפסי ארץ' המוכרת מפסיקתא דרב כהנא. פתיחתא הילמדנו שבראש החטיבה היא הצורה הספרותית האופיינית המובהקת ביותר לספרות התנחומא, והיא המעניקה לחטיבה כולה את משמעותה. עיון בה עשוי להמחיש את המגמות וההדגשים המיוחדים לעורך הפסוקה:

ילמדנו רבינו מהו שיהא המתרגם לקורא בתורה שיתרגם ויסתכל בכתב? כך שנו רבותינו המתרגם אסור להסתכל בכתב [...] אמר רבי יהודה הלוי בי רבי שלום: אמר הקדוש ברוך הוא למשה: מה אתה מבקש שתהא המשנה בכתב? ומה בין ישראל לאומות? מניין שכך הוא אומר? 'אכתוב לך רובי תורת' (ה' 12) ואם כן 'כמו זר נחשבו' (שם).

דבר אחר: 'אכתוב לך רובי תורת' זה אחד משלשה דברים שנתן משה נפשו עליהם וקראם הקדוש ברוך הוא לשמו של משה: הדינים והתורה והמשכן. התורה מניין? 'זכרו תורת משה עבדי' (מל' ג 22). והדינים מניין? 'צדקת ה' עשה ומשפטיו עם ישראל' (דב' לג 21). והמשכן מניין שנתן משה נפשו עליו? רבי חייא בן יוסף אמר: כל שבעת ימי המלואים היה משה מפרקו שני פעמים בכל יום וקבעו. רבי חנינא הגדול אומר: שלשה פעמים בכל יום מפרקו וקובעו, ואם תאמר שהיה אחד משבטו של לוי נותן לו יד, אמרו רבותינו: הוא בעצמו היה מפרקו ולא היה מסייעו אחד מישראל. מניין? ממה שקרינו בעניין: 'ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן'.

הפתיחתא מורכבת משתי יחידות מדרשיות עצמאיות, והחוט השזור ביניהן הוא הפסוק 'אכתוב לך רבי תורת'.⁴⁶ היחידה הראשונה כוללת את שאלת הילמדנו והרחבה אגדית של דיאלוג בין הקב"ה למשה סביב כתיבת המשנה. יחידה זו מוכרת מספרות התנחומא, וכבר עסקו רבות במחקר הן בנוסחה והן בהיבטיה הפולמוסיים.⁴⁷ היחידה

45 ומכאן עולה שיחידת המשמוע הבסיסית אינה הפרשה כולה אלא רצף כלשהו של יחידות שיש בו קוהרנטיות ספרותית ותמטית.

46 הגרסה בפסיקתא רבתי: 'אכתוב לך', וכך גם במקבילה בתנחומא, וירא ה. גרסה זו נוצרה ככל הנראה בהשפעת הפסוק 'כתב לך את הדברים האלה' (שם' לד 27), שהוא הפסוק הנדרש במקבילה בתנחומא, כי תשא לד.

47 הדרשה נמצאת בצורתה הגולמית בתנחומא, כי תשא לד. מקבילה נוספת, שהיא כבר בצורת פתיחתא ילמדנו על סדר 'המכסה אני מאברהם', ראו: תנחומא, וירא ה. אך מקבילה זו, שהקשר שלה לפסוק הסדר קלוש ומאולץ, היא בוודאי משנית, וכבר עמד על כך ל' גינצבורג, 'מאמר על

השנייה עוסקת בשבחו של משה – 'על שלשה דברים שנתן משה נפשו עליהם'. בולט כאן הדמיון הסגנוני ל'שלשה דברים' המוזכרים בהמשך הפסקה, וכך נוצרת אחידות סגנונית, המצטרפת לקוהרנטיות הרעיונית. הדרשה מונה שלושה דברים שמושה נתן נפשו עליהם, ושלכן נקראו על שמו. אחד משלושת הדברים זו התורה, שעורך הפסקה קושר אותה לפסוק מהושע 'רובי תורתי'. הדרשה עצמה על שלושת הדברים מופיעה כבר במכילתא דרבי ישמעאל, אלא ששם מוזכרים: 'התורה [...] ישראל [...] והדינין' שנקראו על שמו של משה,⁴⁸ וכאן במקום ישראל נכתב: המשכן. יש לשים לב שלשני הדברים הראשונים, התורה והדינים, ניתנה אסמכתא מהכתובים, ואילו המשכן קיבל אסמכתא מדברי אמוראים, המדגישים את עמלו של משה בהקמת ופירוק המשכן בימי המילואים. דברים אלו באים בעיקרם כבר בירושלמי יומא.⁴⁹

הרעיון המרכזי העולה מהפתיחתא הוא תפקידו של משה בהקמת המשכן – כל ימי המילואים היה מפרקו ומקימו ללא עזרה. עורך הפסקה ביקש באמצעות פתיחתת הילמדנו לתת מענה פרשני על הדגשת הכתוב 'ביום כלות משה להקים את המשכן'. ואולם בהנחה שעמדה לפני עורך זה הפסקה שבפסיקתא דרב כהנא – שבה עניין זה אינו תופס מקום מרכזי – ושהיא שימשה לו מקור השראה, יש לתמוה על בחירתו. מה ראה עורך זה להקדיש את פתיחתת הילמדנו שלו, שהיא הקובעת למעשה את כל כיוונה של חטיבת הפתיחה, לעניין זה? ייתכן כמובן שהדבר מקרי או שהוא נבע מטעמו האישי של עורך או מטיב החומר שעמד לרשותו. ואולם מניתוח המשך הפסקה עולה האפשרות שהמניע ליצירת הפתיחתא סביב תפקידו של משה קשור לפולמוס פרשני פנימי, ושיש כאן התמודדות עם מגמה ביקורתית כלפי משה כפי שעולה מהפתיחתא החמישית:

[ה] דבר אחר 'ידיה ביום כלות משה'. זש"ה [זה שאמר הכתוב] 'כי יש אדם

הילמדנו', הנ"ל, גנזי שכטר, א: קטעי מדרש והגדה מן הגניזה שבמצרים, ועוד נוסף מאמר על הילמדנו, ניו יורק תרפ"ח, עמ' 504. וראו: פ' דרייפוס, "'ועד עכשיו המאזניים מעויין'" (תנחומא, כי תשא, לד'), תרביץ, נב (תשמ"ג), עמ' 139–142; א"א הלוי, 'ועד עכשיו המאזניים מעויין', שם, עמ' 514; מ' ברגמן, 'אין "המאזניים מעויין"', שם, נג (תשמ"ד), עמ' 289–292; מ"ע פרידמן, 'ועד עכשיו המאזניים מעויין', שם, נד (תשמ"ה), עמ' 147–149; מ' ברגמן, 'לביקורת הנוסח של מדרשי תנחומא-הילמדנו', שם, עמ' 289–292. אשר למקור הניתן כתשובה לשאלת הילמדנו, לדעת אליצור זהו מקור תנאי שאינו מוכר לנו או עיבוד של סיפור קצר מהתלמוד הירושלמי, ראו: אליצור (לעיל הערה 9), עמ' 130–131. אך סביר יותר בעיני שורך פסיקתא רבתי הציג את ההלכה התנחומאית כברייתא.

48 מכילתא דרבי ישמעאל, שירה א (מהדורת הורוביץ-רבין, עמ' 117).

49 ירושלמי, יומא א, א (לח; ג, [עמ' 561 במהדורת האקדמיה ללשון]). מיליקובסקי הקדיש למוטיב זה דיון יסודי, ראו: במהדורתו לסדר עולם (לעיל הערה 26), עמ' 137.

שעמלו בחכמה ובדעת וכשרון' (קה' ב 21) – זה בצלאל, שעשה המשכן בחכמה ובדעת [...] 'ולאדם שלא עמל בו יתננו חלקו' (שם) – זה משה, שלא עמל במשכן ונקרא על שמו, שנאמר 'ויהי ביום [...]'. כלות בצלאל אין כתב כאן, אלא 'ביום כלת משה', הרי: 'ולאדם שלא עמל בו יתננו חלקו'.

זוהי פתיחתא מעגלית המבוססת על הפסוק מקהלת: 'כי יש אדם שעמלו בחכמה ובדעת ובכשרון, ולאדם שלא עמל בו יתננו חלקו'. הצלע הראשונה בפסוק נפתרת בבצלאל, שעשה את המשכן בחכמה ובדעת, ואילו הצלע השנייה נפתרת במשה, שלא עמל במשכן ובכל זאת הוא נקרא על שמו. ניתן לשמוע כאן נימה ביקורתית חריפה על כך שמשה קיבל את שכר עמלו של בצלאל.⁵⁰ ייתכן שביקורת זו משקפת מציאות חברתית היסטורית, אולם אין בידינו די נתונים לבסס זאת.⁵¹ העורך שילב דרשה זו בפסקה אף שכאמור היא אינה עולה בקנה אחד עם מגמת עריכתו הרעיונית.⁵² יתרה מזאת, דומה שהתמודדות עם המסר הביקורתי העולה מדרשה חתרנית זו היא שהכתיבה את עיצוב חטיבת הפתיחתאות שבתחילת הפסקה.

2. גיוון רעיוני בפסקה שבפסיקתא רבתי – עליונים ותחתונים

נראה שבחמשן הפסקה, לאחר חטיבת הפתיחה, המגמה העיקרית היא איסוף חומרים על הפסוק הראשון. הפסקה כוללת עוד שתי פתיחתאות, רצף דרשות שבמוקדן המילה 'ויהי', דרשות סמיכות ל'מה שנאמר למעלה', שתי פתיחתאות נוספות וחתימה. כל הדרשות הללו מתמקדות בפסוק הראשון של הקריאה, אך הן מבחינת תחומי העניין והן מבחינת המגמות הרעיוניות העריכה היא אנתולוגית.⁵³ הגיוון הרעיוני שבפסקה

50 שימוש דומה בפסוק זה כנגד דור המבול ראו: 'ולאדם שלא עמל בו יתננו חלקו' – זה דור המבול' (בראשית רבה כז, א [מהדורת תיאודור-אלבק, 256]). יש לציין שהיו שקראו את הדרשה בניהותא ולא בביקורת, וכך עולה גם מהמקבילה המאוחרת במדבר רבה יב, ששם צירף העורך בסוף הדרשה 'ודכותיה שלמה דודו', ולא סביר שכוונתו הייתה לבקר את דוד.

51 ניתן להבין באופן דומה דרשות ביקורתיות נוספות על משה. ראו: מ' בר, 'עושרו של משה באגדת חז"ל', תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 70–87.

52 יש כאן הבחנה בין שני סוגי קוהרנטיות: קוהרנטיות תמטית, שמשמעותה שהחיבור המאוחר עוסק באופן עקבי באותה תמה – במקרה זה בדמותו של משה – וקוהרנטיות רעיונית, שהיא חריפה יותר, ושמשמעותה שהחיבור המאוחר מקפיד להביא את אותה העמדה, במקרה זה עמדה חיובית כלפי משה. הקוהרנטיות התמטית נשמרת כאן, אך לא כן זו הרעיונית. להבחנה זו, אמנם באשר לתלמוד הבבלי, ראו: מ' לביא-לבקוביץ, 'הפסיפיפור התלמודי – בין הוראת התורה לגדולה וגאולה: סיפורי רבי ורבי חייא כדוגמה לשחזור פרק בדימוי העבר התנאי בתלמוד הבבלי', JSIJ, 8 (2009), עמ' 51–70.

53 ראו לעיל הערה 29. דוגמה לתופעה אנתולוגית בפסיקתא רבתי – חומרים שונים, המשקפים

בפסיקתא רבתי בא לדידי ביטוי למשל במספר דרשות המשקפות מתח תאולוגי בקשר ליחסי עליונים ותחתונים. רמז ראשוני לכך מופיע בדרשה השביעית בפסקה, דרשה פרשנית על המילה 'ויהי' הכוללת מחלוקת תנאים בשאלה אם השראת השכינה בתחתונים היא תופעה חדשה או שכבר הייתה בעבר. במסגרת שיטת ר' שמעון בר יוחאי ש'מתחילת ברייתו של עולם הייתה השכינה בתחתונים' מתוארת עליית השכינה לרקיעים וירידתה חזרה למטה.⁵⁴ השלב האחרון של הורדת השכינה נעשה על ידי משה, כנאמר בכתוב 'ויכס הענן את אהל מועד וכבוד ה' מלא את המשכן' (שם' מ' 34). המדרש מעלה סתירה בין מובאה זו לבין הפסוק 'הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך' (מל"א ח 27), וכמענה מביא את הדימוי הזה:

אמר רבי יהושע דסיכנן בשם רבי לוי: למה הדבר דומה? למערה פתוחה על שפת הים, געש הים ונתמלא המערה והים לא חסר, כך אף על פי שכתב 'וכבוד ה' מלא את המשכן' העליונים והתחתונים לא חסרו מזיו כבודו של הקדוש ברוך הוא.

המסר העולה מן הדימוי הוא שירידת השכינה למשכן לא חיסרה מזיו כבודו של האל בשמים ובארץ. הקביעה ההרמונית המדגישה ש'עליונים לא חסרו מזיו השכינה' אינה סתמית, שכן בהמשך הפסקה באות דרשות המערערות קביעה זו,⁵⁵ למשל דרשה המבטאת מחאה של העליונים כנגד ירידת השכינה לארץ. בדרשה השלישית מתוך רצף של ארבע דרשות על המילה 'ויהי' במשמעות של קריאת הצער ווי מופיע הרעיון שהמלאכים הם שאמרו ווי:⁵⁶

דבר אחר 'ויהי' מי אמר ווי? המלאכים אמרו ווי, אמרו: עכשיו מניח הקב"ה את העליונים ויורד ודר בתחתונים! אף על פי כן פייסן הקדוש ברוך הוא את העליונים ואמר להן חייכון העיקר למעלה, כמה שכתב: 'כסה השמים הודו

אולי נקודות מבט אידאולוגיות שונות, המובאים יחדיו – ראו אצל: מ' לביא-לבקוביץ, 'הניקה בנים שרה: דגמים שונים של יחסי יהודים-גויים בגלגוליה של מסורת מדרשית אחת', א' ארליך, ח' קרסל וד"ר לסקר (עורכים), על פי הבאר: מחקרים בהגות יהודית ובמחשבת ההלכה, מוגשים ליעקב בלידשטיין, באר שבע תשס"ח, עמ' 269–291.

54 תיאור דומה, ללא אזכור מחלוקת התנאים, מופיע בפסיקתא דרב כהנא בפתיחתא א, על בסיס הפסוק 'באתי לגני'.

55 במקבילה בפסיקתא דרב כהנא מובא המשל בפתיחתא בובהקשר שונה, ושם אין כלל עיסוק ביחסי עליונים ותחתונים אלא רק חיווק לכך ש'אין מקום בארץ פנוי מן השכינה'.

56 על דרשות ווי ראו: ע' מאיר, 'מעשה העריכה בבראשית רבה ובויקרא רבה', תעודה, יא (תשנ"ו), עמ' 61–90.

ותהילתו מלאה הארץ' (תב' ג 3). אמר רבי סימן בשם ר' שמעון בשם רבי יהושע: שחק עליהם הקדוש ברוך הוא על שאמר העיקר למעלן, שכן כתב 'הודו על ארץ ושמים וירם קרן' (תה' קמח 13–14), בתחלה על ארץ ואחר כך שמים, לפיכך אמרו ווי, 'וידי ביום כלות משה'.

על פי דרשה זו המלאכים צווחו בהקמת המשכן מחשש שהקב"ה נוטש אותם ועובר לתחתונים.⁵⁷ הקב"ה פייס אותם והסביר שהעיקר למעלה, על פי הפסוק בחבקוק, ששמים קודמים בו לארץ. בשלב זה באה מסורת שעל פיה הקב"ה צחק על המלאכים, והאמת שעיקר שכינה בארץ, על פי הפסוק בתהלים.⁵⁸ הדרשה מציפה מתח בין עליונים לתחתונים, כפי שעולה מצווחת המלאכים. אמנם הקב"ה הרגיע את העליונים, אבל על פי מסורת החכמים דבריו נאמרו באירוניה, והאמת היא שעיקר השכינה בתחתונים. קשה להכריע אם מסורת החכמים אכן פירשה אל נכון את כוונתו המקורית של הדרשן, שהדברים נאמרו באירוניה, או שהדרשה היסודית אכן התכוונה לקבוע שעיקר שכינה בעליונים. כך או כך, ברור שהדרשה כפי שהיא לפנינו משקפת מתח חריף בשאלה התאולוגית אם מקום עיקר השכינה בעליונים או בתחתונים.⁵⁹ לקראת סוף הפסקה, סמוך לחתימתה, שוב צף המתח שבין עליונים לתחתונים, בדרשת ריבוי מפתיעה:

אמר רבי סימון בשעה שאמר הקב"ה לישראל להקים את המשכן רמז [כ"י פרמה: למלאכים שיעשו אף הם משכן למעלן. לא עשה. אלא כיון] שהוקם

57 מקבילה לדרשה זו נמצאת במדרש תהלים ח, ב (מהדורת בובר, דף לח ע"א–ע"ב), במסגרת דרשה רחבה יותר על 'שלשה מקומות שהיו המלאכים מדיינין כנגד הקדוש ברוך הוא באדם, במתן תורה ובמשכן'. שתי הצלעות הראשונות בדרשה הובאו אף הן בפסיקתא רבתי, בפסקאות פרה (מהדורת איש שלום, דף נט ע"ב) ועשר תעשר (שם, דף קכח ע"א) בהתאמה. כמו כן יש מקבילה קרובה יותר בתנחומא, תרומה ט.

58 במקבילות במדרש תהלים ח, ב ובתנחומא, תרומה ט, ההסתייגות נאמרת מפיו של דוד כמענה למלאכים: 'אמר להן דוד אף על פי תדע לך שכן הוא, שנאמר הללו את ה' מן השמים'. כאן עיצוב הדרשה באופן שהקב"ה בעצמו שחק על המלאכים מעצים את המסר החריף נגד הרעיון ש'עיקר שכינה למעלה'.

59 ראו: א"א אורבך, חו"ל: פרקי אמונות ודעות², 'ירושלים תשנ"ח', עמ' 37–38. לדברי אורבך מתח זה משקף 'בצורה עממית ונאיבית [...] חשש, שהשראת השכינה בעולם כאילו גורעת מן הטראנסצנדנטיות שלה'. ייתכן שהצדק עמו, אך לענייני חשבון שיעור פסיקתא רבתי ראה לנכון להתמודד עם מגמות אלו. יש להעיר שאורבך ציטט את הדרשה בשם תנחומא, נשא יב, אך כפי שצייתי לעיל בהערה 16, דרשה זו, כמו דרשות אחרות, הועתקה בדפוסים מאוחרים מפסיקתא רבתי, ואינן בדפוס הראשון של תנחומא.

המשכן למטה הוקם המשכן למעלה, שנאמר 'ויהי ביום כלות משה' [וגו'], להקים המשכן אין כתיב כאן! אלא את המשכן – זה המשכן של מעלה.

הרעיון הדרשני שהמילים 'את המשכן' מרבות גם את 'המשכן של מעלה', הוא מרחיק לכת הרבה מעבר לרעיון הבסיסי המופיע בפסיקתא דרב כהנא – וגם קודם לכן בפסיקתא רבתי לפי חלק מכתבי היד – שהריבוי מתייחס לעולם הגשמי, שהיה רותת עד אז. לפי הנאמר כאן לא רק הארץ תלויה במשכן הארצי אלא גם שוכני מרום תלויים בו. זאת ועוד, תיאור זה של משכן של מעלה שמוקם בזמנית עם המשכן הארצי, עומד בניגוד מובהק לתמונה הרווחת יותר בספרות חז"ל, שהמשכן שלמטה הוקם על פי התבנית הקיימת למעלה.⁶⁰ על פי גרסת כ"י פרמה, פלטינה 3122 (דה רוסי 1240; ריצ'לר 701) התמונה מקצינה עוד יותר בתיאור הימנעות המלאכים מלהקים את המשכן, שהוקם בסופו של דבר בזמן הקמת המשכן הארצי. ייתכן שדרשה זו של ר' סימון נאמרה כפולמוס עקיף נגד דוקטרינות נוצריות שחדרו לארץ ישראל החל במאה השלישית לסה"נ, ושהאדירו את המשכן העליון ובזו למשכן הארצי.⁶¹ אם כן בחלק זה של הפסקה בולטת המגמה האנתולוגית, ויש בו גיוון רעיוני ואף מתח תאולוגי בקשר ליחסי עליונים ותחתונים.

3. חטיבת הסיום של הפסקה בפסיקתא רבתי

החטיבה החותמת את הפסקה מכילה מספר דרשות סמיכות, המתמקדות בעניין ברכת כוהנים, המופיעה במקרא לפני פרשתנו. הדרשה הראשונה בחטיבה זו (היא הדרשה התשיעית בפסקה) מנוסחת בצורה הקלסית של דרשות הסמיכות:

מה כתב למעלה מן העניין ברכת כוהנים [...] אמר רבי יהושע דסיכנן למה הדבר דומה למלך שקידש את בתו ועשה לה קידושין גדולים ושלטה בהם עין רעה,

60 למשל בפתיחתא ג בפסיקתא דרב כהנא מובא: 'כך אמר הב"ה למשה, משה אם אתה עושה מה של מעלה למטה אני מניח סנקליטין שלי של מעלן ויורד ומצמצם שכינתי ביניכם למטן'. וראו גם בבריייתא בבבלי, מנחות: 'תניא, רבי יוסי ברבי יהודה אומר: ארון של אש ושלחן של אש ומנורה של אש ירדו מן השמים, וראה משה ועשה כמותם, שנאמר: וראה ועשה כתבניתם אשר אתה מראה בה' (בבלי, מנחות כט ע"א).

61 יסודן של התפיסות אצל פאולוס באיגרת אל הגלטים, ושם הדברים מכוונים כנגד הקהילה הנוצרית הירושלמית, שעדיין דבקה במצוות התורה. אולם רק במאה השלישית חדרו תפיסות אלו למרחב הארץ ישראלי, על ידי אבות הכנסייה כדוגמת הבישוף דיוניסיוס מאלכסנדריה. ראו: א"א אורבך, 'ירושלים של מטה וירושלים של מעלה', הנ"ל, עולםם של חכמים, ירושלים תשס"ב, עמ' 161–162.

עבר המלך להשיא את בתו. מה עשה? נתן לה קמיע [...] אלא כיון שבאו ועשו את המשכן נתן להם הקדוש ברוך הוא את הברכות תחילה כדי שלא תשלוט בהם עין רעה, לפיכך כתב תחילה "יברכך ה'" ואחר כך "ידיה ביום".

על פי דרשה זו ברכת הכהנים היא מעין קמע שניתן לעם ישראל קודם הקמת המשכן.⁶² שלוש הדרשות הבאות אמנם אינן מנוסחות בצורה הקלסית של דרשות סמיכות, אולם בבסיסן נמצאים קישורים בין הקמת המשכן למוטיבים מברכת כהנים. הדרשה האחת עוסקת ב'כילוי המזיקין' ביום הקמת המשכן, שעל פי ריש לקיש נלמד מהסמיכות לברכת כהנים: 'מה לי ולספר תילים? דבר תורה הוא "יברכך ה' וישמרך" מן המזיקים. אימתי? "ידיה ביום כלות משה".⁶³ הדרשה השנייה קובעת: 'משהוקם נעשה שלום בעולם', ואף כאן מובאת דרשת ריש לקיש שבמקדה הסמיכות לברכת כהנים: "'ישא ה' פניו אליך וישם לך שלום". אימתי? "ידיה ביום כלות משה להקים את המשכן".⁶⁴ שלוש דרשות הסמיכות מסודרות בהתאם לסדר המוטיבים בפסוקי ברכת הכהנים: 'יברכך' – ברכות; 'וישמרך' – מזיקים; 'וישם לך שלום' – שלום. ואולם הדרשה האחרונה חוזרת למוטיב הברכות:

[יג] דבר אחר: 'ידיה ביום כלות משה'. אמר רבי יהושע בן לוי: ברמז אמר הקדוש ברוך הוא לישראל כשיעשו את המשכן שהוא נותן להם את הברכות. מניין? הוא שכתב 'מזבח אדמה תעשה לי [וגו'] בכל מקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך וברכתך' (שם' כ 21). לפיכך כשיעשו המשכן נתן להם הקדוש ברוך הוא את הברכות, 'יברכך ה' וישמרך'. אימתי? 'ידיה ביום כלות משה'.

הדרשן, ר' יהושע בן לוי, ביסס את הזיקה שבין משכן לברכות על הפסוק בשמות 'אבוא אליך וברכתך'. נראה שהחזרה למוטיב הברכות, שכבר זכה לפיתוח קודם לכן, נועדה ליצור מבוא לחתימה, שהיא המשך ישיר לדרשה זו:⁶⁵

- 62 תפיסת ברכת כהנים כקמע היא כנראה קדומה, ובכתף הינום אף נתגלה קמע כזה. ראו: ג' ברקאי, 'ברכת הכהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים', קתדרה 52 (תמוז תשמ"ט), עמ' 37–76.
- 63 במקבילה בפסיקתא דרב כהנא (ה) דווקא ר' יוחנן הוא שמעיר 'מה לי ללמד ממקום אחר נלמד ממקומו, 'יברכך ה' וישמרך, וישמרך מן המזיקין'.
- 64 מחלוקת ר' יוחנן וריש לקיש, המובאת בפסיקתא דרב כהנא כדרשה פרשנית על הפסוק, מעוצבת כאן בפסיקתא רבתי כפתיחתא על בסיס הפסוק ששימש את ר' יוחנן: 'זה שאמר הכתוב "אשמעה מה ידבר האלהים" [...] אימתי? "ידיה ביום כלות משה להקים את המשכן".'
- 65 דרשת 'רמז למלאכים' מפסיקה בין דרשה זו לבין החתימה, ואפשר שהדמיון הצורני 'רמז' [...] הוא שהגיע את העורך לקטוע את הרצף בשרבוב הדרשה שלא במקומה.

אמר הקב"ה בעולם הזה כשעמד המשכן צויתי את אהרן ובניו שיהיו מברכים אתכם אבל לעתיד לבא אני בכבודי מברך אתכם, שכן כתב: 'ברוך ה' מציון עושה שמים וארץ' (תה' קלד 3).⁶⁶

החתימה ממשיכה את הרעיון של הברכות הניתנות לעם ישראל ביום הקמת המשכן, אבל במבט אופטימי לעתיד לבוא, שבו הקב"ה בכבודו 'מברך אתכם'. זו הייתה נקודת משען ראויה מבחינת עורך הפסקה לחתום אותה במסר של נחמה למציאות נטולת מקדש.

4. הפסקה בפסיקתא רבתי – סיכום

אף שחומרים מדרשיים קדומים היו נגישים לעורך הפסקה בפסיקתא רבתי, והוא לא היה תלוי בפסיקתא דרב כהנא, ההנחה שהפסקה שבפסיקתא דרב כהנא עמדה מול עיניו מועילה בהבנת הכרעותיו בעיצוב הפסקה שלו. הוא בחר להתמקד בפתיחת הרביעית של פסיקתא דרב כהנא ולהדגיש את תפקידו של משה, אולי מתוך מגמה להתמודד עם דרשה ביקורתית על משה. סביב פתיחתא זו הוא בנה חטיבה שלמה, הכוללת את פתיחתת הילמדנו ואת הדרשה בעלת המבנה הלא שגרתי המפתחת את המוטיב שנמצא בפסיקתא דרב כהנא. מיד לאחר מכן הוא מיקם פתיחתא אחת מתוך חטיבת שלוש הפתיחתאות הראשונות שבפסיקתא דרב כהנא, והביא אותה באופן חלקי ובשנייה רבים. בהמשך הוא אסף חומרים מדרשיים על הפסוק הראשון של הקריאה ובעיקר על המילה 'ויהי' ועל הסמיכות למעלה מן העניין, וגם החתימה שיצר בנויה על סמיכות זו. בפסקה עצמה מתגלית עריכה לקטנית ועשירה, ויש בה גיוון רב הן בנושאי הדרשות והן במגמתן הרעיונית. מבנה אחד חוזר בשני נושאים רעיוניים: תחילה באה דרשה המציגה עמדה מתונה ושמרנית, ולאחריה באות עמדות חתרניות ומפתיעות. כך הוא באשר לתפקידו של משה וכן באשר למתח בין עליונים לתחתונים בהקמת המשכן. נקודה חשובה נוספת הראויה לציון היא מציאותו של קול מארגן עקבי באמצעות אחדות לשונית. קול זה בא לידי ביטוי הן במינוח המארגן את הטקסט והן בגוף החומרים המוצגים. למשל המטבע העיקרי החוזר בסיומות של פתיחתאות הוא 'אימת?' ביום כלות משה, מטבע שאופייני דווקא לספרות הפסיקתא, ושמרמוז לעיצומו של יום, אך אינו מופיע בפסקה שבפסיקתא דרב כהנא.⁶⁷

66 ובדומה לכך: 'אמר הקדוש ברוך הוא לישראל: בעולם הזה שבט לוי מברך אתכם בשמי, אבל לעולם הבא אני בכבודי מברך אתכם שנאמר "ברוך ה' נזה צדק הר הקדש" (יר' לא 22) (תנחומא, לך לך ה[מהדורת בובר, דף לב ע"א])

67 במקבילה בשיר השירים רבה מטבע זה מופיע.

ד. תנחומא – 'ויהי ביום כלות'

1. השוואה מבנית כללית בין הפרשה בתנחומא

לבין הפסקה בפסיקתא רבתי

מדרש תנחומא כולל פרשה מדרשית שלמה לקריאה המתחילה בפסוק 'ויהי ביום כלות משה'.⁶⁸ לפי הידוע לנו לא היה סדר כזה במחזור הקריאה התלת-שנתי אלא זו הייתה פסקה לקריאה לחנוכה.⁶⁹ דומה שאין זיקה של ממש בין הפרשה שבתנחומא לבין פסיקתא דרב כהנא, אבל יש חפיפה משמעותית בינה לבין הפסקה שבפסיקתא רבתי. כצפוי יש דמיון מבני-צורני רב בין הפרשה שבתנחומא לבין הפסקה בפסיקתא רבתי, דמיון שיסודו במוסכמות המשותפות לספרות התנחומא. בשתייהן אנו מוצאים פתיחתת ילמדנו, לאחריה סדרת פתיחתאות ודרשות פרשניות ולבסוף חתימה אופיינית. גם כאן יש מגמה אנתולוגית-לקטנית, אך במידה פחותה מאשר בפסיקתא רבתי. מלבד הדמיון המבני בין הפרשה בתנחומא לפסקה בפסיקתא רבתי יש חפיפה של ממש בתוכניהן. אמנם אין ראייה פילולוגית לתלות של הפרשה בתנחומא לפסקה בפסיקתא רבתי, ואולם מסתבר מהממצאים שיפורטו להלן שעורך הפרשה בתנחומא הכיר את הפסקה בפסיקתא רבתי או לפחות את תכניה והגיב עליהם. אפתח בהשוואה מבנית כללית של הפרשה בתנחומא לפסקה שבפסיקתא רבתי:

מבנה הפסקה בפסיקתא רבתי

מבנה הפרשה בתנחומא (מהדורת בובר)

א-ג: חטיבה עצמאית – תפקיד משה בהקמה פתיחתא 'ילמדנו רבנו'	א-ג: חטיבה עצמאית – תכלית המשכן פתיחתא 'ילמדנו רבנו'
פתיחתא 'מי עליה שמיי'	פתיחתא 'נוצר תאנה'
פתיחתא לא תקנית 'על שלשה דברים'	פתיחתא לא תקנית 'מה טובו אהליך'
ד: פתיחתא 'עורי צפון'	כב: דרשה פרשנית על קרבנות הנשיאים.
ה: פתיחתא 'אדם שעמלו בחכמה'	כג: פתיחתא על הקרבת הנשיאים.
ו-ח: דרשות על 'ויהי' – מי אמר ווי?	כד: ויהי – מה שהיה שכינה בתחתונים
ז: ויהי – מה שהיה שכינה בתחתונים	כה: סמיכות 'שלום'.
ט: סמיכות 'ברכות'	

68 תנחומא, נשא יט-כט (מהדורת בובר, דף יז ע"ב-כא ע"א); תנחומא, נשא יא-כו (החל בדפוס מנטובה הוא כולל הוספות מפסיקתא רבתי), וראו לעיל הערה 16.

69 יש פרשה מדרשית לפסוק 'כה תברכו' (במ' 22 ו), וכן לפסוק 'ביום השביעי' (שם 48). שני אלו היו ראשי סדרים לפי הרשימות הידועות לנו.

מבנה הפרשה בפסיקתא רבתי

מבנה הפרשה בתנחומא (מהדורת בובר)

כז: סמיכות 'ברכות'	י: סמיכות 'מזיקין'
כז: סמיכות 'מזיקין'	יא: פתיחתא 'צאינה וראינה'
כח: 'כלת' כתיב	יב: פתיחתא, סמיכות 'שלום'
	יג: סמיכות 'ברכות'
כט: חתימה בברכת משה	יד: חתימה בברכת כוהנים

לכאורה מבנה הפרשות בשני החיבורים דומה, אך בחינה זהירה מגלה ביניהן הבדל משמעותי: המבנה בפסיקתא רבתי הוא עקבי, וכל הדרשות בחטיבה המרכזית עוסקות בפסוק הראשון, אך בתנחומא יש חריגה מבנית. בהמשך לחטיבת הפתיחתאות הראשונה בתנחומא באות שתי דרשות על קרבנות הנשיאים (סעיפים כב–כג). הדרשה השנייה עוסקת בפחיתות קרבנות הנשיאים שהובאו במשכן ('קצרת כסף אחת [...]') למול הקרבנות שובאו במקדש העתידי. המדרש מזכיר את הפסוק הפותח את תיאור קרבנות הנשיאים, 'ויהי המקריב ביום הראשון את קרבנו נחשון בן עמינדב למטה יהודה' (במ' ז 12) וכאן עשויה הייתה הפרשה להסתיים, והמסר החיובי לעתיד לבוא המוזכר בדרשה עשוי היה להיחשב כחתימת הפרשה.⁷⁰ ואולם הפרשה נמשכת בחטיבה בת חמש דרשות על הפסוק הראשון בקריאה (סעיפים כד–כח).

חטיבה זו מתחילה בדרשה פרשנית על 'ויהי', הכוללת מחלוקת תנאים בשאלה אם השראת השכינה בתחתונים היא תופעה חדשה או שהייתה כבר בעבר. דרשה זו מקבילה לדרשה השביעית שבפסיקתא רבתי וייתכן שנלקחה משם.⁷¹ בהמשך החטיבה באות שלוש דרשות סמיכות לברכת הכוהנים, המקבילות לדרשות שבפסיקתא רבתי. אך בעוד שבפסיקתא רבתי הדרשות מסודרות לפי פסוקי ברכת כוהנים, כאן הסדר שונה: 'שלום', 'ברכות' ו'מזיקין'. ייתכן שהעורך ראה בהן דרשות פרשניות על הפסוק 'ויהי ביום כלות' וסידרן בהתאם לכך. דרשות 'שלום' ו'ברכות' מתאימות למילים 'ויהי ביום': 'וביום שהוקם המשכן נעשה שלום [...]'; 'וכשבא אליהם ברכן [...] אימתי? ביום שהוקם המשכן'. דרשת 'מזיקין' נקשרת ל'כלות' – 'ביום כלות לשון כילוי [...]'

70 ממצא זה מעלה את האפשרות שלפנינו תוצר של איחוי של חומר ששימש כחתימה עם חומר נוסף.

71 אני מהסס לקבוע שעורך התנחומא ממש השתמש בפסיקתא רבתי, שכן דרשתו מנוסחת באופן שונה, וכוללת מרכיבים העשויים ללמד שהשתמש במקור נוסף. בצד הדמיון לפסיקתא רבתי יש לשים לב לניסוח הייחודי המצוי בתנחומא בדרשה זו: 'בשעה שברא הקדוש ברוך הוא העולם, התאווה שיהא לו דירה בתחתונים, כשם שיש לו בעליונים'. נראה שמגמת הניסוח הזה ליישב את המתח בין עליונים לתחתונים שקיים בפסיקתא רבתי.

נתכלו המזיקין'.⁷² חטיבה זו לכאורה אינה במקומה, שכן כבר נדרשו פסוקים מאוחרים יותר בפרשה. מאחר שלכל הדרשות שבחטיבה זו יש מקבילות בפסיקתא רבתי, סביר להניח שעורך הפרשה בתנחומא לקח אותה משם, או לפחות עיצב אותה בהתאם למבנה הפסקה שבפסיקתא רבתי.⁷³

2. חתימת הפרשה בתנחומא וזיקתה לפסיקתא רבתי הזיקה בין שתי הפרשות בולטת עוד יותר בחתימותיהן:

חתימת הפרשה בתנחומא (מהדורת בובר)	חתימת הפסקה בפסיקתא רבתי
'וירא משה את כל המלאכה' וגו' 'ויברך אותם משה' (שמ' לט 43), ומה ברכה ברכך? אמר להם: תשרה שכינה במעשה ידיכם. בעולם הזה ברכך משה,	'ויהי ביום כלות משה להקים את המשכן' (במ' 1 ז)
אבל לעולם הבא הקב"ה מברכך, שנאמר 'ויברך ה' מציון וראה בטוב ירושלים' כל ימי חיך וראה בנים לבניך שלום על ישראל' (תה' קכח 6).	בעולם הזה כשעמד המשכן צויתי את אהרן ובניו שיהיו מברכים אתכם אבל לעתיד לבא אני בכבודי מברך אתכם, שכן כתב 'ויברך ה' מציון עושה שמים וארץ' (תה' קלד 3).

הדמיון בין שתי החתימות בולט: בשתיהן מופיע מסר הנחמה לעתיד לבוא סביב מוטיב הברכות. ההבדל ביניהן הוא שבפסיקתא רבתי הדרשה מתייחסת לברכת אהרן ובניו הכהנים המוזכרת בפרשתנו, ואילו בתנחומא מובאת ברכת משה על בסיס פסוקי ספר שמות: 'אמר להם תשרה שכינה במעשה ידיכם'.⁷⁴ בפסיקתא רבתי החתימה

72 ובהמשך דרשת נוספת על 'כלות'. יש לציין שבניגוד לפסיקתא רבתי, שחטיבת דרשות הסמיכות נסגרת שם בדרשה נוספת על ברכות כדי לשזור אותה בחתימה, בתנחומא לא היה צורך בכך כיוון שחתימתו עוסקת בברכת משה ולא בברכת כהנים.

73 כמובן תמיד אפשר לטעון ששני העורכים השתמשו במקור קדום משותף, אך דומני שבמקרה זה המשקל המצטבר של הממצאים מלמד שלעיני עורך תנחומא עמדה הפסקה שנמצאת בפסיקתא רבתי שלפנינו, ושהיא השפיעה על מלאכתו הן מבחינת תוכן הדרשות ששאב או שהגיב עליהן והן מבחינת מבנה הפרשה שיצר.

74 כך נוסחה הברכה כבר בספרות התנאים. ראו: תוספתא, מנחות ז, ח (מהדורת צוקרמנדל, עמ' 522); ספרא, שמיני, מכילתא דמילואים (מהדורת וייס, דף מד ע"ב); ספרי במדבר קמג (מהדורת כהנא, עמ' סט).

ממשיכה באופן טבעי את דרשת הסמיכות לברכת כוהנים המופיעה קודם לכן, ואילו בתנחומא החתימה נראית תלושה מהקשרה. ממצא זה תומך אף הוא בהנחה שעורך הפרשה בתנחומא הושפע ממבנה הפסקה שבפסיקתא רבתי – הוא עיצב מבנה דומה אך השתמש בחומרים מדרשיים על ספר שמות.⁷⁵

הדמיון בחתימות החיבורים ניכר גם בדרשה ביקורתית-חתרנית הבאה בכל אחד מהם לפני החתימה, שהיא ברכה לישראל. בפסיקתא רבתי יש (על פי נוסח כ"י פרמה) דרשה ביקורתית על המלאכים שהתרשלו בהקמת המקדש בשמים, שהוקם רק ביום הקמת המשכן בארץ.⁷⁶ בדומה לכך באה בתנחומא דרשה ביקורתית על הנשיאים שהתרשלו בנדבת המשכן:

[כט] ויקריבו נשיאי ישראל' (במ' 2). את מוצא בשעה שהכריז משה ואמר 'קחו מאתכם תרומה' (שמ' לה 5), מה עשו נשיאים? אמרו: לא היה משה יודע לומר לנו שנעשה המשכן? מה עשו? לא נתנו נדבה, אמרו: אלו עושין את המשכן, ולנו הוא אומר שניתן נדבה! אמר הקדוש ברוך הוא: חייכם שיש לכם לידע שאיני צריך לכם [...] שנאמר 'והמלאכה היתה דיים' (שם 7).

דרשה זו מתארת את השתמטות הנשיאים מנדבת המשכן מפני שחשו שקופח כבודם. בניגוד לעם הפשוט, שגילה התלהבות הן בהקמת המשכן והן בנדבות, הנשיאים לא היו מעורבים בהקמת המשכן ולא התנדבו.⁷⁷ יוצא שבשני החיבורים הפרשה מסתיימת בדרשת שבח על הברכה לעם ישראל על רקע ביקורת כנגד עילית – מלאכים או נשיאים – שלא הייתה זכאית לברכה זו. אם כן יש סימנים המלמדים על השפעה של מבנה הפסקה בפסיקתא רבתי על האופן שבו בחר עורך הפרשה בתנחומא לעצב את הפרשה בחיבורו.

3. חטיבת הפתיחה של התנחומא וזיקתה לפסיקתא רבתי
ההשפעה שציינתי ניכרת גם בחטיבה הפותחת את הפרשה בתנחומא, והכוללת שלוש

75 חילוף פסוק החתימה גם הוא עשוי להיות משמעותי. בפסיקתא רבתי הפסוק מזכיר את מוטב עושה שמים וארץ, שהוא מרכזי לאורך הפסקה כולה, ואילו בתנחומא הפסוק מתאים פחות למהלך הפרשה. ואולם ייתכן שהחילוף נוצר על ידי סופרים או מעתיקים שפתחו בצורה אחרת קיצור שכלל רק את שלוש המילים הראשונות של הפסוק.

76 ראו לעיל בסמוך להערה 59.

77 יחידה זו היא למעשה התחלה של הדרשה על קרבן הנשיאים בסעיף כב וכן של המשפט המסיים את פתיחת הילמדנו (ראו להלן). הביקורת הבוטה על הנשיאים ייחודית לתנחומא כאן. בדרשה המקבילה בספרי במדבר נאמר שהנשיאים רצו להשלים את תרומת העם ולבסוף תרמו את אבני השוהם. ראו: ספרי במדבר מה (מהדורת כהנא, עמ' 131).

פתיחתאות. דומה שעיקר היצירתיות של העורך וזיקתו לפסיקתא רבתי מתבטאות בחטיבה זו, המציגה את עיקרי תפיסתו של העורך באשר לפרשה. בראש החטיבה באה פתיחתת ילמדנו:

[יט] 'ידיה ביום כלות משה' (במ' ז 1). ילמדנו רבינו: כמה דברים קדמו למעשה בראשית? כך שנו רבותינו, שבעה דברים קדמו לעולם, ואלו הן, כסא הכבוד, והתורה, ובית המקדש, ואבות העולם, [וישראל], ושמו של משיח, והתשובה [...] בא וראה: בשעה שא"ל [שאמר לו] הקדוש ברוך הוא למשה שיאמר לישראל שיעשו לו משכן, א"ל הקדוש ברוך הוא למשה אמור להם לישראל כביכול לא בשביל שאין לי איכן לדור, אני אומר לכם שתעשו לי משכן, עד שלא נברא העולם הרי מקדשי בנוי למעלה [...] ובשביל חיבתכם אני מניח בית המקדש העליון, שהוא מתוקן עד שלא נברא העולם, וארד ואשכון בתוכם, שנאמר 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם' (שם' כה 8).

אמר ר' יהודה בר סימון בשם ר' יוחנן: זה אחד משלשה דברים ששמע משה מפי הגבורה והרתיע לאחוריו, בשעה שאמר לו 'ונתנו איש כופר נפשו' (שם' ל 12) [...] ובשעה שאמר 'את קרבני לחמי לאשי' (במ' כח 2) [...] ובשעה שאמר לו 'ועשו לי מקדש' (שם' כה 8), אמר משה לפני הקדוש ברוך הוא: 'הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך' (מל"א ח 27) [...] ואנו יכולין לעשות לו מקדש? א"ל הקדוש ברוך הוא איני מבקש לפי כחי אלא לפי כחן, שנאמר 'זאת המשכן תעשה עשר יריעות' (שם' כו 1),

כיון ששמעו ישראל כך עמדו ונתנדבו ברצון ועשו את המשכן, וכיון שעשו את המשכן נתמלא מכבודו, שנאמר 'ולא יכול משה לבא אל אהל מועד' (שם' מ 35), אמרו הנשיאים: הרי השעה שנקריב קרבנות בשמחה ששרתה שכינה בינינו, מניין? ממה שקראו בענין 'ידיה ביום כלות משה'.

פתיחתת הילמדנו מורכבת משלוש יחידות מדרשיות. היחידה הראשונה כוללת את שאלת הילמדנו, המובילה להרחבה אגדית של ציווי הקמת המשכן. היחידה השנייה היא דרשה על שלושה דברים ששמע משה ונתע לאחוריו, ביניהם הציווי על הקמת המשכן. והיחידה השלישית כוללת תיאור סיפורי של נדבת העם והנשיאים למשכן.

היחידה הראשונה פותחת בשאלת ילמדנו שאינה הלכתית באופייה – 'כמה דברים קדמו למעשה בראשית?'. השאלה מובילה לציטוט ברייתא המופיעה בשינויים קלים גם בתלמוד הבבלי פסחים: 'שבעה דברים קדמו לעולם [...] ובית המקדש [...]'.⁷⁸

78 בבלי, פסחים נד ע"א. המדרש מונה את 'אבות העולם, וישראל', ככל הנראה בהשפעת בראשית

על יסוד הרעיון שהמקדש קדם לעולם ממשיכה היחידה לפתח את דברי הקב"ה למשה בזמן שציווה אותו על הקמת המשכן. על פי הרחבה זו הקב"ה ציין שהוא אינו זקוק למשכן כדי לדור בו, שכן בית המקדש של מעלה כבר קיים. הקב"ה ירד למשכן מפני חיבתו לעם ישראל – 'ובשביל חיבתכם אני מניח בית המקדש העליון [...] וארד ואשכון בתוכם'. מוטיב זה, שהקב"ה יורד למשכן מפני חיבתו לעם ישראל, היה מרכזי בעיני עורך הפרשה בתנחומא, והוא חוזר בה עוד מספר פעמים.⁷⁹

היחידה השנייה מתייחסת אף היא לפסוק הציווי על הקמת המשכן (שם' כה 8). היחידה כוללת דרשה של ר' יהודה ב"ר סימון בשם ר' יוחנן על אודות שלושה דברים ששמע משה מפי הגבורה והרתיע לאחוריו, והאחרון שבהם הוא הציווי להקמת המשכן.⁸⁰ משה נרתע לאחוריו מפני עצם הרעיון ש'אנו יכולין לעשות לו מקדש?'. הקב"ה הרגיע את משה שאין הוא מבקש שיבנו מקדש לפי כוחו אלא לפי כוחן של ישראל – 'ואת המשכן תעשה עשר יריעות'. זהו הפסוק הראשון העוסק בהוראות הכנת המשכן עצמו, והדגש הוא על המילים 'ואת המשכן תעשה'.⁸¹

רבה א, ד (מהדורת תיאודור-אלבק, עמ' 6), ואת 'גן עדן וגהנם' הוסיף בשם 'א'. לדעת גינצבורג עורך התנחומא לא השתמש בבראשית רבה, והמסורת על שבעה דברים היא קדומה. ראו: גינצבורג (לעיל הערה 47), עמ' 476. חשוב לציין שעורך התנחומא הבין שבית המקדש קדם בפועל לעולם, וזהו בית המקדש שבשמים, בעוד שבמקבילה שבבראשית רבה הדרשן מחלק בין כיסא ה', שאכן נברא ונמצא בשמים, לבין בית המקדש, ש'עלה במחשבה להבראות' בלבד. על כל העניין ראו: M. D. Swartz, *The Signifying Creator: Nontextual Sources of Meaning in Ancient Judaism*, New York 2014, pp. 16-24.

79 מוטיב זה הוא עיצוב נוסחאי מחדש של רעיון היסוד הקדום שנמצא גם בפסיקתא דרב כהנא, ושמופיע גם להלן בדרשת 'באתי לגני': 'התאוה שיהא לו דירה בתחתונים, כשם שיש לו בעליונים'. ניסוח כמעט זהה נמצא בעוד שני מקומות בתנחומא: 'חייכם בשיביל חיבתכם אני פוסל את הכל, ומשתמש בשלכם, בהעלותך את הנרות' (תנחומא, בהעלותך ט [מהדורת בובר, דף כה ע"א]); 'אמר הקדוש ברוך הוא לא שאני צריך לאור בשר ודם הזהרתי אתכם על הנרות [...] אלא בשביל חבתכם אמרתי לכם' (תנחומא, תצוה ד).

80 חשוב לציין שדרשה זו של ר' יהודה ב"ר סימון, על אודות שלושת הדברים ששמע משה והרתיע לאחוריו, משכן, קרבנות וכופר נפש, משמשת בפסיקתא דרב כהנא בשתי הפסקאות הרלוונטיות לשתי הצלעות הראשונות שבדרשה. הדרשה מופיעה בפסיקתא דרב כהנא בפסקת 'את קרבני לחמי' בגלל הקרבנות ובפסקת 'שקלים' בגלל עניין כופר הנפש. בשני המקרים היא משולבת כדרשת תימה. העניין השלישי, המשכן, שהיה מתאים לפסקת 'יהי ביום כלות משה', איננו בפסיקתא דרב כהנא, אך הוא מופיע כאן בתנחומא במסגרת פתיחתת 'ילמדנו. ממצא זה מחזק את ההנחה שהובאה בראשית המאמר באשר לרקע המדרשי המשותף לפסיקתא ולספרות התנחומא.

81 בפסיקתא דרב כהנא הניסוח הוא: 'לא כשאתה סבור, אלא עשרים קרש בצפון ועשרים קרש בדרום שמונה במערב ואני יורד ומצמצם שכינתי ביניכם למטן, דכתי' [ב] 'ונועדתי לך שם' (שם' כה 22) 'פסיקתא דרב כהנא, כי תשא י [מהדורת מנדלבוים, עמ' 33]. המוקד שם הוא על ממדי המקדש,

היחידה האחרונה כוללת את תיאור התגובות של העם והנשיאים על הציווי להקמת המשכן. ישראל הגיבו על דברי הקב"ה בהתלהבות – 'כיון ששמעו ישראל כך עמדו ונתנדבו ברצון ועשו את המשכן' (פרפרזה של שמ' לה 29). נראה שתגובה זו מתחברת יפה לדברי החיבה של הקב"ה שביחידה הראשונה – 'ובשביל חיבתכם אני מניח בית המקדש העליון [...] וארד ואשכון בתוכם'. היחידה השנייה נראית כקוטעת את הרצף. בהנחה שהפסקה בפסיקתא רבתי הייתה השראה ודגם לעורך הפרשה בתנחומא בעיצוב פרשתו, עולה האפשרות שהכללת היחידה השנייה, דרשת ר' יהודה בשם ר' יוחנן, נבעה ממניעים צורניים-אסתטיים. דרשה זו דומה בצורתה לדרשה העומדת בלב הפתיחתא שבפסיקתא רבתי; בשתייהן מדובר על שלושה דברים הקשורים למשה רבנו – 'נתן משה נפשו עליהם' בפסיקתא רבתי ו'הרתיע לאחוריו' כששמע אותם בתנחומא. הדמיון הצורני בין הפתיחתאות מומחש בטבלה:

פתיחתת הילמדנו בתנחומא (מהדורת בובר)	פתיחתת הילמדנו בפסיקתא רבתי
ילמדנו רבינו כמה דברים קדמו למעשה בראשית? כך שנו רבותינו, שבעה דברים קדמו לעולם [...]	ילמדנו רבינו מהו שיהא המתרגם לקורא בתורה שיתרגם ויסתכל בכתב?
בא וראה בשעה שא"ל הקדוש ברוך הוא למשה [...] ובשביל חיבתכם אני מניח בית המקדש העליון, שהוא מתוקן עד שלא נברא העולם, וארד ואשכון בתוכם, שנאמר ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם (שמ' כה 8).	כך שנו רבותינו: המתרגם אסור להסתכל בכתב [...] אמר הקדוש ברוך הוא למשה מה אתה מבקש שתהא המשנה בכתב ומה בין ישראל לאומות? מניין שכך הוא אומר? 'אכתוב לך רובי תורת' ואם כן 'כמו זר נחשבו' (הו' ח 12).
אמר ר' יהודה בר סימון בשם ר' יוחנן זה אחד משלשה דברים ששמע משה מפי הגבורה והרתיע לאחוריו [...]	ד"א 'אכתוב לך רובי תורת' זה אחד משלשה דברים שנתן משה נפשו עליהם וקראם הקדוש ברוך הוא לשמו של משה הדינים והתורה והמשכן [...]
ובשעה שאמר לו ועשו לי מקדש, אמר משה [...]	והמשכן מניין שנתן משה נפשו עליו? [...]

שאינם מתאימים לקב"ה, אלא שהוא מצמצם עצמו לתוכם. הקרשים ממחישים היטב את גודלו המוגבל של המשכן.

פתיחתת הילמדנו בפסיקתא רבתי

פתיחתת הילמדנו בתנחומא (מהדורת בובר)

כיון ששמעו ישראל כך עמדו ונתנדבו

ברצון ועשו את המשכן [...]

מנין? ממה שקראו בענין 'ויהי ביום כלות משה'.

הטבלה מבהירה שהדמיון בין הדרשות אינו רק ביטוי לצורה המשותפת של פתיחות בהלכה (המונחים המיוחדים: 'למדנו רבינו', 'כך שנו רבותינו', 'מנין? ממה שקרינו'), אלא הוא אף סגנוני – 'זה אחד משלשה דברים [...]'.

בהמשך היחידה השלישית מתוארים סיום תהליך הקמת המשכן והשתתפות הנשיאים אף הם בשמחה – 'אמרו הנשיאים הרי השעה שנקריב קרבנות בשמחה ששרתה שכינה בינינו'. משפט זה הוא הקישור לפרשתנו – 'מנין? ממה שקראו בענין "ויהי ביום כלות משה"'. תיאור נדבת הנשיאים המאוחרת על רקע הנדבה המידית של העם נושא מסר ביקורתי מרומז כנגד הנשיאים, מסר שהתפרש יותר בחתימת הפרשה.⁸²

נוסף על הזיקה הצורנית והסגנונית לפסקה שבפסיקתא רבתי ניתן אולי למצוא בפרשה בתנחומא גם זיקה רעיונית אליה. הפתיחתא כאן מתמודדת עם הקושי הדתי שמעוררת מצוות הקמת המשכן. קושי זה מופיע בפתיחתא בשני ניסוחים שונים. הניסוח שביחידה השנייה מוצג כטענה בפיו של משה – "'הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך" [...] ואנו יכולין לעשות לו מקדש?'. ניסוח זה הוא הרווח בספרות חז"ל ושוורשי כבר במקרא.⁸³ לעומת זאת ביחידה הראשונה הניסוח של הקושי ייחודי ומפתיע בפשטנותו – 'לא בשביל שאין לי איכן לדור [...] הרי מקדשי בנוי למעלה'. ההנחה שהפסקה בפסיקתא רבתי השפיעה על תהליך היצירה של הפרשה בתנחומא עשויה להסביר את הניסוח המיוחד הזה. ייתכן שעורך הפרשה בתנחומא ביקש לשלול בניסוח זה את הרעיון הייחודי המופיע בפסיקתא רבתי, שהמשכן למעלה הוקם רק ביום כלות משה.⁸⁴ מסיבה זו עיצב העורך את פתיחתת הילמדנו שלו כך שהיא פותחת בהצהרה 'עד שלא נברא העולם הרי מקדשי בנוי למעלה'.⁸⁵

82 ראו לעיל ליד הערה 76.

83 ניסוח זה שונה מתמיהתו של משה בפסיקתא דרב כהנא לפנינו: 'אמר לו משה להקב"ה רבון העולמים וכי מניין לי אש אדומה אש ירוקה אש שחורה אש לבנה [...]', המבליטה את הקושי ליצור משכן שווה ערך לזה הקיים בשמים.

84 ראו לעיל ליד הערה 59.

85 זה אמנם אינו המקור היחיד שמדובר בו על מקדש עליון קדום, אבל הוא בוודאי המקור הבולט

אם כן קיים דמיון מבני בולט בין פתיחתת הילמדנו בתנחומא לבין פתיחתת הילמדנו שבפסיקתא רבתי. בשתיקה שולבו דרשות על שלושה דברים הקשורים למשה רבנו – נתן נפשו עליהם' בפסיקתא רבתי ו'הרתיע לאחוריו' כששמע אותם בתנחומא. אך בעוד שבפסיקתא רבתי הדרשה אכן מביאה את עניינו של משה למרכז העניין הדרשני בפתיחתת הילמדנו עצמה, בתנחומא נדחק עניין זה לפתיחתת הבאה:

[כ] ד"א 'ידיה ביום כלות משה'. זש"ה 'נוצר תאנה יאכל פריה' (מש' כז 18), אין הקדוש ברוך הוא מקפח שכר כל בריה, אלא בכל מה שאדם יגע ונותן נפשו על הדבר אין הקדוש ברוך הוא מקפח שכרו [...] וכן אתה מוצא במשכן, שהכל נתנו את נפשם ועשו את המשכן, כל ישראל נתנדבו, הנשים טוו את העצים [...] וכן ועשה בצלאל ואהליאב, בשביל שנתן משה נפשו עליו שיעשה כשם שהראה לו הקדוש ברוך הוא בהר, שנאמר 'וראה ועשה בתבניתם' (שמ' כה 40), והלך משה ונתן נפשו שלא יטעו [...] אמר הקדוש ברוך הוא הואיל ומשה נתן נפשו על המשכן, איני כותבו אלא על שמו, שנאמר 'ידיה ביום כלות משה'.

פתיחתא זו מבוססת על הפסוק 'נוצר תאנה יאכל פריה' (מש' כז 18), המתפרש בצורה רחבה – 'כל מה שאדם יגע ונותן נפשו על הדבר אין הקדוש ברוך הוא מקפח שכרו'. הדרשן מיישם את הרעיון על משה רבנו, שנתן נפשו על עשיית המשכן ולכן הוא נקרא על שמו. פתיחתא זו, בדומה לפתיחתת הילמדנו שבפסיקתא רבתי, נועדה להשיב על המסר הביקורתי הבוטא העולה מדרשת "'ולאדם שלא עמל בו יתנו חלקו'" – זה משה' (בפסיקתא רבתי). אלא שכאן מסירות נפשו של משה באה לידי ביטוי לא בהקמות ובפירוקים הרבים של המשכן כפי שנדרש בפסיקתא רבתי, אלא בפיקוח הצמוד ('נוצר תאנה') של משה על כל עושי המלאכה. שוב בולט ההבדל בין ההתרכזות בפסוקי פרשתנו בפסיקתא רבתי לבין העיסוק של תנחומא בפסוקי מלאכת המשכן בספר שמות.

ביותר, ובפרט שהקב"ה משתמש בנימוק זה כדי להסביר שאינו זקוק למקדש הארצי. ראו: א' אפטוביצר, 'בית המקדש של מעלה לפי האגדה', תרביץ, ב (תרצ"ה), עמ' 137; אורבך (לעיל הערה 61); R. Ulmer, 'The Jerusalem Temple in "Pesiqta Rabbati": From Creation to Apocalypse', *Hebrew Studies*, 51 (2010), p. 257. מגמת התנחומא לשלול את התפיסות החתרניות שבפסיקתא רבתי עולה גם להלן בסעיף כד. הדרשה שם מקבילה לפסיקתא רבתי, אך ניסוחה מיישב את המתח שבין עליונים לתחתונים בפסיקתא רבתי: 'בשעה שברא הקדוש ברוך הוא העולם, התאוה שיהא לו דירה בתחתונים, כשם שיש לו בעליונים [...] א"ל הקדוש ברוך הוא כך נתאיתי, כשם שיש לי דירה בעליונים, כך יהא לי בתחתונים'; ואילו במקבילה בפסיקתא רבתי: 'מתחילת ברייתו של עולם הייתה השכינה בתחתונים'.

הפתיחתא הבאה בחטיבה ממשיכה את העיסוק של פתיחתת הילמדנו בתכלית המשכן ומוסיפה היבט חדש לרעיון שהמשכן נועד עבור ישראל:

[כא] זש"ה 'מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל' (במ' כד 5), אם אהליך למה משכנותיך, ואם משכנותיך למה אהליך? אלא מה טובו אהליך אלו אהלי משכנותיך, אל תהי קורא כן אלא משכנותיך, א"ל הקדוש ברוך הוא למשה: אמור לישראל שיעשו לי משכן, שאם יחטאו שיהא מתמשכן על ידיהם. תדע לך שהוא כן, כשחטאו מה כתיב? 'שמע אלהים ויתעבר' (תה' עח 59), מה כתיב אחריו? 'ויטש משכן שלו אהל שיכן באדם' (שם 60), זה המשכן שלא נעשה אלא שיהא מתמשכן על ישראל.

הדרשה מבוססת על קריאה יצירתית של המילה 'משכן' כמשכון עבור ישראל. אף שהיא מנוסחת כפתיחתא הדרשה אינה מסתיימת בפסוק הסדר.⁸⁶ דרשה זו ממשיכה את הקו שהותווה בפתיחתת הילמדנו באשר לתכלית ציווי עשיית המשכן, וכאן המוקד הוא בתועלת לישראל, שהמשכן ישמש עבורם כמשכון.

שלוש הפתיחתאות הראשונות (סעיפים יט–כא) מהוות אם כן חטיבה ייחודית של חומר דרשני שאינו מקביל לפסיקתא דרב כהנא או לפסיקתא רבתי, ויש לראות בה מבנה עצמאי של עורך הפרשה. מבנה החטיבה מובן לאור ההשפעה הצורנית והרעיונית של הפסקה בפסיקתא רבתי על העורך, שעשה שימוש בחומר מדרשי על ספר שמות. פתיחתת הילמדנו מתמודדת עם הרעיון שהמקדש השמימי הוקם בעת ובעונה אחת עם המקדש הארצי, רעיון המופיע בפסיקתא רבתי; הפתיחתא השנייה מתמודדת עם המסר הביקורתי כנגד משה, כפי שעשתה פתיחתת הילמדנו שבפסיקתא רבתי; והפתיחתא השלישית ממשיכה את הרעיון שבפתיחתת הילמדנו ומדגישה את תכלית המשכן עבור עם ישראל.

4. הפרשה בתנחומא – סיכום

בפרשה שבתנחומא קווי דמיון רבים לפסקה שבפסיקתא רבתי, אך היא שונה ממנה בתוכנה. שוני זה בולט בעיקר בחטיבת הפתיחה ובחתימה, שהן החלקים היצירתיים והייחודיים של הפרשה. חלקים אלו מבוססים בעיקר על חומרים מדרשיים על פסוקי הקמת המשכן שבספר שמות, אך דומים במבנה שלהם לפסיקתא רבתי. הפרשה

86 ייתכן שזה סימן לשימוש משני של העורך בדרשה שמקורה במקום אחר. ראו: 'אלא אמר הקדוש ברוך הוא אעפ"כ תנאי התנתי עמהם אם יחטאו יהא ביהמ"ק [בית המקדש] מתמשכן עליהם שנאמר "ונתתי משכני בתוכם" (וי' כו 11), אל תהי קורא משכני אלא משכוני, וכן בלעם אומר "מה טובו אהליך יעקב משכנותיך ישראל" (במ' כד 5) (שמות רבה לא, י).

מתאפיינת במגמות ובדגשים ייחודיים ומשקפת התמודדות או התכתבות עם חומרים שבפסיקתא רבתי.⁸⁷

ה. סיכום ומסקנות

מניתוח השוואתי של החומר המדרשי על פרשת ‘ויהי ביום כלות משה’ להקים את המשכן’ (במ’ 1 ז) בפסיקתא דרב כהנא, בפסיקתא רבתי ובתנחומא על פרשת ‘ויהי ביום כלות משה’ עולות מסקנות באשר למדרשים אלה וליחס ביניהם. נמצא שהפסקה בפסיקתא דרב כהנא מבוססת על חומרים מדרשיים קדומים. המוטיב העיקרי המודגש בפסקה זו הוא השראת השכינה כביטוי לאינטימיות ולאהבה שבין הקב”ה לעם ישראל ביום הקמת המשכן. בהתאם לכך הפסקה פותחת בחטיבה של שלוש פתיחתאות המבוססות על פסוקי שיר השירים, ועולם המשלים וההדומיים מרוכז במלך ובקרובותיו. פעילותו של העורך באה לידי ביטוי בעיקר בבחירת החומר ובאופן שולי בעיבודו. נראה שממצאים אלו תומכים בהנחה המקובלת באשר לתיארוך חיבורו של פסיקתא דרב כהנא לתקופה האמוראית.

כמו כן נמצא שיש דמיון צורני וסגנוני בין הפסקה בפסיקתא רבתי לפרשה בתנחומא, ושהן אף מכילות חטיבת דרשות מקבילה. לשתייהן חפיפה מסוימת עם פסיקתא דרב כהנא אך ברור שאין הן תלויות בו. נראה שלעורכי שני החיבורים, בעיקר לעורך פסיקתא רבתי, הייתה גישה למקורות קדומים. בשני החיבורים ניכרת עריכה יצירתית בחטיבת הפתיחה של הפסקה או הפרשה ובחתימתה.

יחד עם הדמיון הצורני והסגנוני בין הפסקה בפסיקתא רבתי לפרשה בתנחומא יש ביניהן שונות בתוכן ולעיתים אף ניגודיות מבחינה רעיונית. בפתיחתאות הילמדנו בשני החיבורים בא לידי ביטוי מובהק החותם היצירתי הייחודי של כל עורך, והן אף מצביעות על הכיוון התוכני של הפסקה או הפרשה כולה. בפסיקתא רבתי עומד במרכז פתיחתת הילמדנו תפקידו של משה בהקמת המשכן, ובתנחומא עומדות במרכז הפתיחתת תכלית הציווי להקמת המשכן ומדותיו. בפסיקתא רבתי בולטת היצמדות לפרשנות של פסוקי הקריאה בספר במדבר, ואילו בתנחומא יש שימוש בפרשנות מפרשות אחרות העוסקות במשכן, בעיקר מספר שמות. כך הדבר גם בחתימות הפסקה או הפרשה שבשני החיבורים, העוסקות במוטיב הברכות. הרושם הכללי הוא שלעורך הפסקה בפסיקתא רבתי הייתה גישה למצע מדרשי

87 עוד ראוי לציין שקיים דמיון במינוח לפסקה שבפסיקתא רבתי – ארבע פתיחתאות מסתיימות במטבע ‘אימתי?’ “ביום כלות משה”.

קדום, מעבר לזה הקיים גם בפסיקתא דרב כהנא, ועם זאת הוא הושפע מהמבנה של הפסקה בפסיקתא דרב כהנא שעמדה לפניו. לעומת זאת עורך הפרשה בתנחומא השתמש בפסקה שבפסיקתא רבתי כדגם וכהשראה בעיצוב פרשתו, ועשה שימוש משני בחומר דרשני על ספר שמות. לעתים נראה שעורך זה הגיב באופן מסוים, אולי ממתן, על דרשות בפסיקתא רבתי שנראו לו רדיקליות מדי. למשל פתיחתת הילמדנו שהציב עורך זה בראש הפרשה, והמדגישה את קדמותו של המשכן בשמים, נועדה להיות תגובה על הרעיון החתרני שבפסיקתא רבתי שרק בשעת הקמת המשכן בארץ הוקם המשכן בשמים. הדרשה השנייה שהציב העורך, המדגישה את תפקידו המרכזי של משה בעשיית המשכן, אף היא תגובה על דרשה ביקורתית על אודות משה הנמצאת בפסיקתא רבתי, ושלפיה הקמת המשכן יוחסה למשה אף שלא הוא עמל בו.

מסקנה אפשרית העולה מממצאים אלו היא שעריכת הפרשה בתנחומא מאוחרת מן הפסקה שבפסיקתא רבתי והושפעה ממנה. מסקנה זו נוגעת לשאלה בסיסית יותר, באשר ליחס בין פרשה זו שבתנחומא לבין מדרש התנחומא בכלל. ההנחה המקובלת היא שמדרשי התנחומא נסדרו על מחזור הקריאה התלת-שנתי, ושהחומר שבהם מתייחס בעיקר לראשי הסדרים שבמחזור זה. ככל הידוע לנו 'יהי ביום כלות משה' לא שימש מעולם כראש סדר קריאה במחזור התלת-שנתי,⁸⁸ ולכן סביר שפרשה זו נוספה לתנחומא באחד משלבי העריכה המאוחרים שלו ואינה שייכת לרובד הקדום של החיבור. העורך המאוחר ביקש לכלול בחיבור את כל החומר המדרשי הרלוונטי לספר המקראי, ללא היצמדות למחזור הקריאה התלת-שנתי.⁸⁹ לאור זאת ברור שאין ללמוד בהכרח מן הממצאים באשר לאיחור הפרשה שבתנחומא ביחס לפסיקתא רבתי על היחס בין שני החיבורים הללו בכללותם.

במאמר זה הודגם השימוש בקריאה סינופטית של פרשה שלמה המצויה במקביל בחיבורים שונים, ככלי עזר לחידוד דרכי העריכה של הפרשות השונות ולחשיפת זיקות והשפעות ביניהן. דומני שהממצאים שעלו כאן ממחשישים את תקפות המתודולוגית של הכלי, ומחזקים את ההכרה בקיומה של עריכה ספרותית, לפחות בחלקים מהפרשות ומהפסקאות המדרשיות בספרות תנחומא-ילמדנו. מאמר זה עסק בפסקה אחת מתוך אחת עשרה פסקאות בפסיקתא דרב כהנא לספרים שמות, במדבר ודברים שיש להן מקבילות קרובות בפסיקתא רבתי ובתנחומא.⁹⁰ יש לקוות שממצאי

88 וכבר העמיד על כך פליישר (לעיל הערה 12).

89 ממצא זה משתלב היטב בתפיסה שהציג ברגמן בדבר רובדי עריכה שונים בתנחומא, ראו: מ' ברגמן, 'רבדי יצירה ועריכה במדרשי תנחומא-ילמדנו', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, ג, 1, 'ירושלים תשמ"ט', עמ' 117–124.

90 חמש הפסקאות לספר ויקרא חורגות מענייני, שכן יש להן מקבילות כמעט מדויקות בוויקרא

מחקרים השוואתיים דומים על שאר הפסקאות יציגו תמונה מלאה יותר של העריכה הספרותית והסביבה התרבותית של מדרשים אלו.

ד"ר ארנון עצמון, המחלקה לתלמוד ותורה שבעל פה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן 5290002
arnon.atzmona@biu.ac.il

רבה. לסיכום עדכני של הסוגיה ראו: C. Milikowsky, 'Textual Criticism as a Prerequisite for the Study of Rabbinic Thought: On God Not Giving Recompense for Fulfilling Commandments and on the Immutability of the Created World', J. Roth, M. Schmelzer and Y. Francus (eds.), *Tiferet leYisrael: Jubilee Volume in Honor of Israel Francus*, New York 2010, pp. 131-151, וכן בספרות המובאת שם בעמ' 134, הערה 11. הפסקאות של ההפטרות חשובות לעצמן, אולם אף הן אינן רלוונטיות לענייני.

